

Piotr Wszolek

SŁUŻBOWO I PRYWATNIE. ZNANI I NIEZNANI GOŚCIE W BOCHEŃSKIEJ ŻUPIE SOLNEJ (DO 1995 R.)

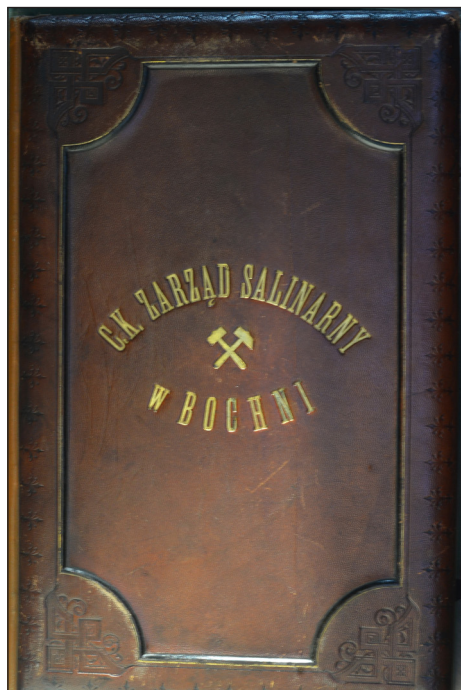
WSTĘP

„Totus corporibus nihil esse utilius sale et sole” (tłum: „Ze wszystkich ciał nie ma użyteczniejszego nad sól i słońce”) pisał w swym dziele *Historia Naturalis*, żyjący między 23 a 79 r., pisarz i historyk rzymski Pliniusz Starszy. Od zarania dziejów ludzkości sól stanowiła już niezbędny element pożywienia i konserwacji żywności. Wykorzystywano ją również w charakterze samodzielnego lub jednego z ważnych składników środków leczniczych i kosmetycznych. Z czasem też sól stała się coraz ważniejszym środkiem płatniczym i symbolem bogactwa¹. Nie inaczej wyglądała sytuacja, od najstarszych już czasów prehistorycznych, na terenie zarówno całej ówczesnej Europy jak i bocheńsko-wielickiego ośrodka salinarnego. Wspomniane ekonomiczne znaczenie soli ściśle wiązało się więc z tematyką górnictwa solnego w Małopolsce. Tamtejsze saliny stanowiły bowiem przez wieki, tak jak inne europejskie ośrodki górnicze, bardzo poważne źródło dochodów dla swych właścicieli².

W związku z tym obie saliny podkrakowskie znajdowały się stale w centrum uwagi. Pociągało to za sobą, mniej lub bardziej oficjalne, wizyty samych zainteresowa-

¹ K. Maślankiewicz: *Z dziejów górnictwa solnego w Polsce*, Warszawa 1965, s. 7-28.

² A. Jodłowski: *Technika produkcji soli na terenie Europy w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻ”), t. V, Wieliczka 1976; tenże: *Początki eksploatacji soli na terenie żup krakowskich do połowy XIII wieku* (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, praca zbiorowa, Wieliczka 1988, s. 71–90; J. Piotrowicz: *Żupa bocheńska w okresie staropolskim*, „Wiadomości Bocheńskie”, R.XXV: 2014, nr 2, s. 2-5; J. Wyrozumski: *Sól krakowska w życiu gospodarczym dawnej Polski* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 347-357.

Fot. 1. Okładka książki pamiątkowej kopalni bocheńskiej prowadzonej od 1895 r. i przechowywanej w Archiwum Kopalni Soli Bochnia

nowi temat niniejszego artykułu i cel badań jego autora³.

nych lub też częściej ich przedstawicieli. Osoby przybywały do kopalni w charakterze służbowym, bardzo rzadko w celach prywatnych. Równocześnie jednak ci sami ludzie mieli okazję, mówiąc dzisiejszym językiem, zwiedzić obiekty dość długo niedostępne dla przeciętnego człowieka. Dopiero od XIX w., zwłaszcza jego drugiej połowy, rozwinął się w Europie niezwykle modny ruch wycieczkowy, najpierw dla nielicznych, a następnie dla większego grona miłośników rodzącego się wówczas krajoznawstwa. Proces ten nie ominął również i ziem polskich. W ten sposób tworzyły się przez lata podwaliny pod przyszły rozwój ruchu turystycznego w XX stuleciu. Problematyka historii nieorganizowanego, w tym przypadku jeszcze, ruchu turystycznego na terenie bocheńskiej kopalni soli sta-

DO SCHYŁKU XV WIEKU

Najstarsze dzieje warzelnictwa i górnictwa solnego na terenie dzisiejszej Bochnia wiążą się nierozdzielnie z historią powstałego w I połowie XII w. księstwa krakowsko-sandomierskiego. Wspomniane warzelnictwo, a potem górnictwo solne stanowiło od początku niezwykle istotny czynnik ekonomiczny i gospodarczy na jego terenie. Dochody, płynące z produkcji i sprzedaży soli, zasilają w bardzo znacznym stopniu skarb książęcy. Wynikało to z wprowadzonej w II połowie XIII w., niemalże zaraz po odkryciu i rozwoju górniczej eksploatacji soli kamiennej, za-

³ A. Chwalba: *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2006, s. 61-71; tenże: *Historia Powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2008, s. 91-109; J. Flaszka: *Pierwsi bocheńscy krajoznawcy*, Bochnia 2007, s. 5-18; D. Kałwa: *Polska doby rozbiorów i międzywojenna* (w:) *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, pod red. A. Chwalby, Warszawa 2005, s. 295-297.

sady pełnego monopolu książęcego, a w późniejszym okresie królewskiego. Stano-
wiło to pewne „novum”, gdyż dotąd produkcja soli, czyli warzelnictwo, znajdowało
się przeważnie w rękach możnych świeckich oraz duchownych, czerpiących z tego
znaczące dochody. Byli oni często inwestorami i współdziałowcami w przedsię-
wzięciach książęcych. Podobnie rzecz się miała z poszukiwaniami nowych złóż.
Mówiąc najkrócej książę posiadał prawo własności (tzw. regale górnicze), ale brak
mu było sił i środków, które posiadali wspomniani możni. Oczywiście należało po-
tem ich wynagrodzić w postaci nadań i przywilejów. Tym sposobem mógł rozpo-
cząć się trudny i kosztowny proces, którego finałem stało się historyczne odkrycie
złóż soli kamiennej w obu podkrakowskich ośrodkach salinarnych. Wprowadzenie
pełnego monopolu władcy na produkcję i sprzedaż soli wiązało się z powstaniem
dużego przedsiębiorstwa górniczego, które od XIV w. określano mianem Żup Kra-
kowskich. To z kolei wymusiło powstanie w ich pobliżu ośrodków stanowiących
dla nich naturalne zaplecze społeczno-gospodarcze. Dzięki temu m.in. Bochnia
otrzymała prawa miejskie 27 lutego 1253 r., z woli księcia Bolesława Wstydliwego,
jako jeden z pierwszych ośrodków miejskich na terenie księstwa krakowsko-san-
domierskiego⁴.

⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Bochni (dalej: ANK O/Bochnia), *Akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/66, s. 136-140; *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekoskiński, t. II, Kraków 1886, s. 87-91, nr CCCCXXXIX; J. Dobosz: *Cystrerki małopolscy i ich miejsce w gospodarce i kulturze Polski XIII wieku*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 49-56; S. Fischer: *Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, Warszawa 1962, s. 5-12; J. Flaszka: *Bochnia. Przewodnik po mieście*, Bochnia 2015, s. 10-15; A. Jodłowski, S. Skowronek: *Pradzieje Bochni i Regionu* (w:) *Bochnia. Dzieje Miasta i Regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Kraków 1980, s. 33-41; A. Jodłowski: *Początki eksploatacji...*, s. 90-101; tenże: *Archeologia o początkach warzelnictwa i górnictwa solnego na terenie Bochni*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 57-63; F. Kiryk: *Bochnia do połowy XVII w.* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 78-80; tenże: *Wokół lokacji miasta Bochni na tle urbanizacji Małopolski w XIII w.* (w:) *Miasta. Ludzie. Instytucje. Znaki*, pod red. Z. Piecha, Kraków 2008, s. 135-140; T. Jurek, E. Kizik: *Historia Polski do 1572*, Warszawa 2013, s. 181-183, 191, 199-217; S. Mateszew: *Osadnictwo i stosunki własnościowe do końca XV w.* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 65; K. Polek: *Przemiany polityczne i gospodarcze w krajach Europy Środkowej w XIII stuleciu*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 24-33, 38-4; J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 105-115; tenże: *Górnictwo solne w Małopolsce w czasach książęcej Kingi, jego legendarne i historyczne początki*, „SMDŻ”, t. XVIII, 1994, s. 9-26; tenże: *Początki kopalni soli w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, R.XVI: 2009/2010, nr 4, s. 15-18; tenże: *Bochnia i jej pierwsi mieszkańcy w świetle przywileju lokacyjnego z 1253 roku*, „Rocznik Bocheński”, t. I, Bochnia 1993, s. 63-70; S. Szczur: *Historia Polski – Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 152-153, 218-224, 257-270, 431-432; T. Wojciechowski: *Kościelne dzieje Bochni w czasach staropolskich*, Tuchów 2003, s. 13-21; tenże: *Kopalnia Soli Bochnia*, Bochnia 2005, s. 3-5.

Jednym z charakterystycznych dla średniowiecza przejawów bezpośrednich rządów nad podległym sobie władztwem terytorialnym były osobiste wyprawy władcy, w otoczeniu dworu, podczas których wypełniał on swoje funkcje legislacyjne, administracyjne i sędownicze wobec poddanych⁵. Na trasie wspomnianych wypraw książęcych, a później królewskich nie mogło z oczywistych względów zabraknąć wizyty w obu kopalniach i miastach górniczych, stanowiących wszak własność monarszą. Informacje o ich przebiegu stanowią istotny dowód dużego zainteresowania i troski ze strony swych koronowanych właścicieli.

Zachowane źródła odnotowują do schyłku średniowiecza 12 pobytów monarszych. Jako pierwszego, źródła te wymieniają księcia krakowsko-sandomierskiego Bolesława Wstydliwego (1232–1279). Po raz pierwszy przybył on na teren dzisiejszej Bochni w 1251, a więc w roku zapisanym w ówczesnych kronikach⁶ jako data odkrycia tu soli kamiennej. Kolejne wizyty książęce, potwierdzone źródłowo, miały natomiast miejsce w 1255 r. i 1258 r. Księżciu towarzyszyła zapewne jego żona, księżniczka węgierska Kinga (dziś święta kościoła katolickiego, z którą znana legenda średniowieczna wiąże odkrycie soli kamiennej) oraz matka – księżna Grzymisława, wdowa po zamordowanym ojcu Bolesława – księżciu Leszku Białym. Ówczesnym zwyczajem książę podróżował w otoczeniu rycerstwa, urzędników i licznej służby. Brak informacji w źródłach uniemożliwia niestety odpowiedź na pytanie o wcześniejsze pobyty wspomnianego księcia Leszka i jego poprzedników na tym terenie. Podobnie rzecz się ma do następców księcia Bolesława, dopiero bowiem połowa XIV w. przynosi kolejne ślady źródłowe bytności przedstawiciela panującej dynastii piastowskiej na terenie miasta i kopalni bocheńskiej. W 1357 r. wizytował je król Kazimierz Wielki (1333-1370) – z pobytem tym wiązało się wydanie przez tego króla aktu fundacyjnego⁷ dla szpitala górniczego w Bochni. Natomiast efektem następnej wizyty królewskiej w 1368 r. było nadanie przez króla Kazimierza specjal-

⁵ S. Fischer: *Dzieje...*, s. 29; T. Jurek, E. Kizik: *Historia...*, s. 75-78, 131-135, 226-235, 340, 342-344, 45-453, 458-460; S. Szczur: *Historia...*, s. 148-152, 211-212, 413-420.

⁶ *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, wyd. A. Bielowski, t. II, Lwów 1872, s. 805.

⁷ ANK O/Bochnia, *Akta Miasta Bochni*, sygn. 30/1/28, s. 718-719; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t.III, Kraków 1887, s. 110-111, nr DCCXVI; L. Rzepka: *Bocheński szpital górniczy (1357-1792)*, „SMDŻ”, t. XIV, 1985, s. 107-123; S. Fischer: *Łosy kazimierzowskiej fundacji*, „Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1926/1927”, Bochnia 1927, s. 3-40; tenże: *Dzieje...*, s. 19, 150-152; J. Flaśza: *Bochnia...*, s.17,121-122; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI-XVIII wieku.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 257-260; J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie...*, s. 134, 154, 180; T. Wojciechowski: *Kościołne Dzieje...*, s. 95-97; tenże: *Kopalnia...*, s. 13-14.

nej ordynacji dla Żup Krakowskich⁸, zwanej później Statutem. Zachowane źródła odnotowują w roku 1373 i 1376 wizyty królowej-wdowy Elżbiety, pełniącej w imieniu syna, króla Węgier Ludwika Andegaweńskiego (króla polskiego w latach 1370-1382), funkcję regentki Królestwa Polskiego. Pobyt w Bochni pierwszego przedstawiciela nowej dynastii rządzącej – króla Władysława Jagiełły (1386-1434) źródła wymieniają pod następującymi datami: 1396, 1397, 1407 oraz w 1428 r. W dwóch pierwszych towarzyszyła zapewne Jagielle jego żona – królowa Jadwiga Andegaweńska (dziś święta kościoła katolickiego). Ostatni udokumentowany średnio-wieczny ślad pobytu monarchy na terenie miasta i kopalni dotyczy osoby młodszego syna króla Władysława Jagiełły – Kazimierza Jagiellończyka (1447-1492). Przybył on tu wraz z tradycyjnie licznym dworem w 1448 r. Warto stwierdzić raz jeszcze, iż brak źródeł nie może wykluczyć faktu pobytów innych, książąt i królów, jako właścicieli⁹.

Oprócz wizyt książęcych i królewskich źródła wspominają o specjalnych wysłannikach – komisarzach, kierowanych tu przez władcę, w razie potrzeby, do zbadania sytuacji na miejscu. Mogła to być zarówno osobista decyzja króla, jak i odpowiedź na prośbę podległych sobie urzędników czy też osób spoza tego grona np. nowo mianowanych administratorów czy też dzierżawców Żup Krakowskich. Jedyny ślad źródłowy pobytu takiej komisji odnajdujemy w 1459 r. Komisja ta przybyła wówczas do Bochni w związku ze skargami dotyczącymi stanu wyrobisk górniczych. Członkowie komisji po przeprowadzeniu szczegółowej i długotrwałej

⁸ *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. A. Helcel, t. I, Warszawa 1856, s. 217-225; *Volumina Legum*, wyd. J. Ochryzko, t. I, Petersburg 1859, s.72-77; *Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych*, wyd. J. Krzyżanowski, „Rocznik Krakowski”, t. 25, Kraków 1934, s. 96–128; S. Fischer: *Dzieje...*, s. 19-26; H. Łąbecki: *Górnictwo w Polsce*, t. II, Warszawa 1856, s. 105–123; R. Grodecki: *Ordynacja Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych z 1368 r.*, „SMDŻ”, t. III, 1974, s. 7-12; T. Jurek, E. Kizik: *Historia...*, s. 342-344; J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie...*, s. 104; S. Szczur: *Historia...*, s. 431-432; J. Wyrozumski: *Sól krakowska w życiu gospodarczym dawnej Polski* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 347-357.

⁹ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, wyd. F. Piekosiński, cz. 2, Kraków 1883, s. 196, nr CCCCV; *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875, cz. 1, s. 44, nr XX; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1876, s. 396, nr CCCXXXIV; tamże, t. II, Kraków 1886, s. 84, nr CCCXXXIV; tamże, s. 101, nr CCCXLVII; tamże, t. III, Kraków 1887, s. 110, nr DCCXVI; tamże, s. 216, nr DCCCX; tamże, s. 265, nr DCCCLIV; *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. I, Warszawa 1905, s. 3, nr 32; tamże, t. IV, cz. 3, Warszawa 1910, s. 366, nr 378; tamże, s. 371, nr 457; J. Flaśza: *Bochnia...*, s. 19; S. Gawęda: *Wiadomości o żupach krakowskich w „Rocznikach” i „Księdze Uposażeń” Jana Długosza*, „SMDŻ”, t. IX, Wieliczka 1980, s. 219-220, 223-224.

kontroli wspomnianych podziemnych komór sporządzili specjalny protokół po-kontrolny wraz z rejestrem, który następnie przekazano królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi do zatwierdzenia i akceptacji¹⁰.

Kopalnia stanowiła dla Bochni czynnik decydujący o jej znaczeniu i prestiżu oraz pozycji społecznej jej obywateli. Mieszkańcy miasta i najbliższej okolicy mieli pierwszeństwo w staraniach o prace w kopalni. Świadczenia na rzecz miejscowej kopalni soli decydowały natomiast, w ogromnej mierze, o kondycji ekonomicznej rzemiosła bocheńskiego. Podobnie rzecz się miała w odniesieniu do również rozwijającego się lokalnego handlu, w którym sól kamienna (w mniejszym stopniu sól warzona) stanowiła, co oczywiste, najważniejszy towar eksportowy. Udział w niezwykle dochodowej wówczas sprzedaży soli był niezwykle intratnym przedsięwzięciem, który stanowił prawdziwy „obiekt pożądania”. W związku z powyższym można przypuszczać, iż częstymi gośćmi w kopalni byli też zapewne przedstawiciele bocheńskiego, ale również, coraz bardziej, obcego świata handlu i finansów. Nie należy zapominać też o licznych instytucjach czy osobach indywidualnych, tak z grupy świeckich jak i spośród duchowieństwa, posiadających nadania oraz przywileje książęce, a potem królewskie na terenie żupy. Być może przedstawiciele wspomnianych instytucji, bądź też sami zainteresowani, przybywali do niej, by dopilnować swoich interesów na miejscu¹¹.

Wszyscy goście bocheńskiej kopalni zatrzymywali się, na dłuższy bądź krótszy pobyt w miejscowym zamku żupnym. Najstarsza wzmianka o tej siedzibie żupnika, a następnie podżupka jest zawarta w ordynacji żupnej króla Kazimierza Wielkiego z 1368 r. To właśnie ten monarcha wzniósł go w stylu gotyckim jako budowlę kamiennie-ceglaną (potwierdziły to przeprowadzone badania archeologiczne na terenie nieistniejących już dawnych zabudowań zamkowych). Wcześniej istniała tu prawdopodobnie budowla o konstrukcji drewnianej (istnieje hipoteza

¹⁰ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. I, Warszawa 1905, s. 28, nr 540; S. Fischer: *Dzieje ...*, s. 30; J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie...*, s. 142.

¹¹ S. Fischer: *Dzieje...*, s. 48-49, 68-70; J. Flasz: *Bochnia...*, s. 15-17; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI-XVII wieku* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 194-198; tenże: *Żupy krakowskie w XVIII wieku (do 1772)* (w:) tamże, s. 217-222; F. Kiryk: *Bochnia do połowy XVII wieku* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 99-118, 165-180; J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie...*, s. 20, 91-92, 96, 108, 116, 119, 139, 158; tenże: *Żupa Solna* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 91-99; Z. Wojas: *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej* (w:) *Bochnia. Dzieje...*; s. 165-180; T. Wojciechowski: *Żupa solna a rozwój miasta* (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement*, pod red. F. Kiryka, Kraków 1986, s. 25-42; tenże: *Kościelne Dzieje Bochni w czasach staropolskich*, Tuchów 2003, s. 3, 137-209.

o istnieniu tu od początku budowli kamiennej), sięgająca połowy XIII w., czasu odkrycia soli kamiennej w Bochni. Może o tym świadczyć osoba patrona nadana zamkowej kaplicy. Był nim św. Stanisław, biskup – męczennik krakowski z XI w., którego kanonizacja odbyła się w roku 1253 r. Warto pamiętać, iż kult wspomnianego świętego stał się swoistym „zwornikiem” żywej idei zjednoczeniowej podzielonego na dzielnice dawnego królestwa. Nie dziwi więc fakt, iż po jego zjednoczeniu św. Stanisław stał się jego pierwszorzędnym patronem. Opisywana budowla zamkowa na terenie Bochni przetrwała we wspomnianym stylu architektonicznym do czasu jej generalnej przebudowy, w początkach wieku XVI¹².

OD WIEKU XVI DO ROKU 1772

Nowa epoka historyczna nie przyniosła żadnych „rewolucyjnych” zmian w dziejach Żup Krakowskich, które pozostały nadal wyłącznie królewskim przedsiębiorstwem górniczym. Jedynie w wyniku oddzielenia skarbu królewskiego od skarbu publicznego obie podkrakowskie kopalnie soli weszły w skład tzw. „dóbr stołowych” panującego, który czerpał z nich niemałe zyski, konieczne do utrzymania dworu. Dochody te służyły również do prowadzenia aktywnej polityki królewskiej. W tym samym czasie doszło też do zniesienia wielowiekowego regale górniczego na terenie Rzeczypospolitej, czyli wyłączności panującego na eksploatację bogactw naturalnych. Opisywana sytuacja wymuszała więc na koronowanych właścicielach stałą troskę o główne źródło swoich dochodów. Przykładem takiej właśnie opieki właściciela o podległe sobie przedsiębiorstwo jest osoba króla polskiego Zygmunta zwanego Starym z dynastii Jagiellonów. W celu zwiększenia dochodów z eksploatacji i sprzedaży soli król wraz ze swym otoczeniem postanowili poznać faktyczną sytuację na terenie monarszych żup solnych i podjąć właściwą metodę dalszego działania. Zadania tego podjął się zespół pisarzy żupnych z Bochni i Wieliczki pod kierunkiem wybitnego dyplomaty i finansisty Justa Lucjusza Decjusza, który jako kierownik prac na terenie obydwu żup podkrakowskich był częstym gościem w bocheńskiej kopalni (sporządził też jej krótki opis). Efektem tych prac

¹² J. Flaszka: *Bochnia...*, s. 17, 142-145; I. Pajdak: *Zamek Żupny w Bochni (Zarys dziejów)*, „SMDŻ”, t. VIII, 1979, s. 157-161; J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie...*, s. 105; S. Szczur: *Historia...*, s. 233-235; T. Wojciechowski: *Kościelne Dzieje...*, s. 20-21.

było powstanie w roku 1518 r., spisane w języku łacińskim, szczegółowego opisu obu żup podkrakowskich¹³.

Podobne wizyty jak w średniowieczu, czyli osobiste pobyty koronowanych właścicieli w opisywanej epoce nie znajdują właściwie źródłowego potwierdzenia. Zachowane źródła odnotowały tylko dwie takie wizyty królewskie. Wspomniany już król Zygmunt Stary (1507-1548) przybył do Bochni wraz z królową-małżonką Boną i królewiczem Zygmuntem Augustem (król polski w latach 1548-1572) w 1538 r. i przyjmowany był tradycyjnie już na miejscowym zamku żupnym – siedzibie władz kopalni bocheńskiej. Podobny charakter miała dużo późniejsza kilkudniowa wizyta króla Stefana Batorego (1575-1686) i jego dworu w roku 1578¹⁴.

Znane też z wcześniejszej epoki wizyty przedstawicieli monarszych w mieście i kopalni od II połowy XVI w. przybrały nową formę. Na mocy konstytucji Sejmu Koronnego z przełomu lat 1562/1563 oraz 1564/1565 rozpoczęto realizację zgłaszanych od dawna postulatów tzw. ruchu egzekucyjnego. Jednym z nich było żądanie uporządkowania domeny królewskiej poprzez przeprowadzenie rewizji nadań królewskich, zbadania dochodowości królewskich i szczegółowej lustracji na terenie włości monarszych. W związku z powyższym specjalne komisje złożone z przedstawicieli króla i sejmu pojawiły się również na terenie obu żup podkrakowskich. Kontrola poddano wszystkie aspekty funkcjonowania obu kopalń w kwestii zarówno administracyjno-ekonomicznej jak i technicznej. Przeprowadzono też szczegółowe oględziny powierzchni oraz podziemi obu salin. Wspomniane wizyty służbowe nabrały odtąd cech rutynowych kontroli specjalistycznych. Działalność komisji trwała aż do I rozbioru Rzeczypospolitej i pozostawiła po sobie bezcenny wręcz materiał źródłowy do dziejów Żup Krakowskich¹⁵.

¹³ *Opis Żup Krakowskich z roku 1518*, wyd. A. Keckowa, A. Wolff, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R.IX, Warszawa 1961, nr 3, zeszyt dodatkowy; *Brevis et accurata regiminis ac status Zupparum Wieliciensium et Bochnensium sub annum Christi 1518 descriptio*, wstęp J. Piotrowicz, opracowanie W. Walecki, Kraków 2000; U. Augustyniak: *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008, s. 66-82, 140-146, 236-238, 539-540; A. Hirschberg: *O życiu i pismach Justa Ludwika Decjusza (1485-1545)*, Lwów 1874; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI-XVII w.* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 159, 160; M. Markiewicz: *Historia Polski 1492-1795*, Kraków 2004, s. 35-50, 231-232, 348-351, 363-364, 371-373, 390-392; W. Pocięcha: *Decjusz Jost*, „Polski Słownik Biograficzny” (dalej: PSB), t.V, 1939-1946, s. 42-45.

¹⁴ S. Fischer: *Dzieje...*, s. 40; J. Flaszka: *Bochnia...*, s. 19, 142-145; I. Pajdak: *Zamek Żupny...*, s. 161-171.

¹⁵ K. Dziwik: *Katalog rękopisów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1988, nr 9; tenże: *Katalog dokumentów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1979,

Oprócz komisji lustracyjnych warte wspomnienia są też osoby indywidualne, które na terenie bocheńskiej kopalni zaznaczyły swą obecność. Pierwszą z nich był Jan Fajgel, przedsiębiorca górniczy z Olkusza, który po szczegółowych pomiarach kopalni w latach 60. XVI w. sporządził jej szczegółowy opis. Opis ten, w przeciwieństwie do sporządzonej również wtedy mapy kopalni bocheńskiej, zachował się do dziś. W początkach XVII w. natomiast podobnie szczegółowe pomiary kopalni przeprowadził profesor Akademii Krakowskiej – Jan Brożek. W tym przypadku nie zachował się niestety ani opis ani mapa bocheńskiej kopalni jego autorstwa. Podobnie brakuje opisów i map autorstwa dwóch geometrów-mierniczych: Piotra Franco i Jana Taubenheimana aktywnych naukowo w żupach krakowskich na przełomie XVI i XVII w. Prawdziwą rewolucję przyniosła na terenie kopalni działalność od początków XVIII w. saskich specjalistów górniczych w dziedzinie miernictwa i kartografii: Jana Borlacha oraz jego uczniów i następców – Jana Gebharda, Chrystiana Schobera czy Antoniego Friedhubera. Z miejscowych specjalistów godna wspomnienia jest tu osoba Jana Stolarskiego. Efektem prac wymienionych osób było kompleksowe uporządkowanie podziemnych wyrobisk kopalnianych oraz stworzenie ich szczegółowych map i planów¹⁶.

Od przełomu XV w. i XVI w. na terenie obu żup podkrakowskich zaczynają pojawiać się też coraz liczniej różni cudzoziemscy podróżnicy. Rezultatem tych odwiedzin były mniej lub bardziej szczegółowe opisy i relacje. W odniesieniu do kopalni bocheńskiej warte wspomnienia są dwie z nich, pochodzące z I połowy XVI w. We wspomnianym już wcześniej 1518 r. kopalnię bocheńską zwiedził znany humanista Joachim Wadian, profesor sztuk wyzwolonych i były rektor uniwersytetu wiedeń-

poz. 12,18,21,23,26–27,34,58,60,62; S. Fischer: *Dzieje...*, s. 14, 31, 44, 48-49, 68, 76-80, 85,92-99, 101, 102-103; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie...*, s.162; tejsze: *Żupy Krakowskie w XVIII w. (do 1772)* (w:) *Dzieje Żup...*, s.202; tejsze: *Żupy krakowskie w XVI-XVIII wieku (do 1772)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 16-17; T. Jurek, E. Kizik: *Historia...*, s. 545-550; M. Markiewicz: *Historia...*, s. 372-373; I. Pajdak: *Katalog Mikrofilmów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1987, nr 5-10, 12, 29-46, 49-52, 54-73, 75-82, 84-85, 87-90, 92, 95-99, 399-403.

¹⁶ S. Fischer: *Dzieje...*, s.13-14, 37-40, 81-82, 104-110, 112-115; J. Charkot: *Mapy górnicze kopalni bocheńskiej*, „SMDŻ”, t. XVI, 1990, s. 115-124; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI-XVII w.* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 172; tejsze: *Żupy Krakowskie w XVIII w. (do 1772)* (w:) tamże, s. 203-204, 206-207; tejsze: *Żupy krakowskie w XVI-XVIII wieku (do 1772)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 127-138; T. Wojciechowski: *Kopalnia Soli w Bochni*, Bochnia 2005, s. 23; tenże: *Zarys dziejów szybu Campi* (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Supplement*, pod red. F. Kiryka, Kraków 1986, s. 43-66; U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksoni i Małopolski*, (w:) SMDŻ, T. XXX, 2015, s. 33-68.

skiego. Po podziemiach kopalni oprowadzał go i towarzyszące mu osoby, z polecenia żupnika krakowskiego Jana Bonera, podzupek bocheński Jan Oleśnicki herbu Dębno. Wadian w swej późniejszej pisemnej relacji krok po kroku przedstawił podziemia, opisując i analizując wszystko co wcześniej tam widział. Dzięki tej relacji możemy poznać emocje oraz wrażenia jakie towarzyszyły autorowi i innym osobom udającym się do podziemi. Nie brakuje więc w opisie obaw przed zjazdem szybem i warunkami panującymi na dole, stanu niepewności i zagubienia, ale równocześnie z czasem pojawia się i zachwyt nad pięknem podziemnego świata. Forma relacji Wadiana sprawia, iż stanowić ona może doskonały przykład najstarszego przewodnika turystycznego po bocheńskiej salinie. Kolejna relacja wiąże się z osobą innego humanisty Jodoka Willicha z Reszla. Był on członkiem poselstwa króla Czech i Węgier Ferdynanda Habsburga, które w 1543 r. przybyło na dwór Zygmunta II Augusta. Relacja Willicha z pobytu w bocheńskiej kopalni w swej formie bardzo przypomina relację Wadiana, a w kwestii odczuć i wrażeń – podróżnika. Równocześnie jednak autor nie omieszkiał poruszyć szeroko problemu leczniczych właściwości wydobywanej soli. Dzieło może stanowić, zdaniem autora, najstarszy dowód zainteresowania naukowego kopalnią jako ośrodkiem sanatoryjnym. Równocześnie utwór ten można potraktować też jako najstarszy ślad zainteresowania nią w aspekcie naukowym, gdyż Willich zdradza w swym dziele talenty chemika i geologa¹⁷.

Z I połowy XVII w. pochodzą kolejne relacje, tym razem poetyckie. Autorem pierwszej z nich był Jan Achacy Kmita, pełniący różne funkcje urzędnicze na terenie miasta i kopalni bocheńskiej. Drugim z nich natomiast był Andrzej Kanon, profesor teologii i filozofii, wykładowca w kolegiach jezuickich, który swe dzieło poświęcił sekretarzowi królewskiemu Filipowi Lipskiemu, uczestnikowi jednej z komisji sejmowych lustrujących obie kopalnie w Bochni i w Wieliczce. Wspomniani autorzy stworzyli poetycką, a więc ubarwioną nieco relację – opis pobytu w podziemiach kopalni. Znajdujemy tu zatem obraz saliny bocheńskiej widziany oczyma poety, malowany w sposób niezwykle emocjonalny i pełen fantazyjnych wyobrażeń. Dzięki temu czytelnik bez problemu może utożsamić się z poetą i jego odczuciami emocjonalnymi, stać się po prostu nim samym i odbyć wspólnie z nim wycieczkę w niezwykły świat solnych podziemi. Kolejną dwójkę stanowią poeci:

¹⁷ Dwie najstarsze relacje łacińskie o żupach krakowskich z XVI w., tłum. A. Smaróń, „SMDŻ”, t. XI, 1982, s. 117-158; K. Dziwik: *Katalog rękopisów...*, poz. 35; S. Fischer: *Dzieje...*, s. 36, 81; J. Flaszka: *Bochnia...*, s. 17; tenże: *Pierwsi bocheńscy krajoznawcy*, Bochnia 2007, s. 17; A. Keckowa: *Żupy krakowskie w XVI-XVIII wieku (do 1772)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 30, 130; tejsze: *Żupy krakowskie w XVI-XVII wieku (w:) Dzieje...*, s. 151.

Andrzej Lechocki oraz nadworny poeta króla Jana III Sobieskiego – Wespazjan Kochowski, który tak opisał zjazd szybem i własne odczucia z tym związane:

„(...) Siadam na szlągu, jadą w zimne spody, gdzieś w Antypody. Żegnam się tylko, a patrzam co będzie, w ściśnionym szybie noc straszliwa wszędzie. Tam niebywała, gdy się kręci lina, trwoży drużyna (...)”

Natomiast pierwsze własne wrażenia po zjeździe i wyruszeniu w głąb podziemi kopalni, prawdziwego labiryntu chodników, komór i szybików, wspomniany poeta A. Lechocki ujął w następujący sposób:

„(...) Tysiące ulic, wejścia także wiele, Tysiąc się jaskiń w pierwszym pokazuje czele, Tu się przestronna przepaść podnosi ku górze, Tu na dół równie ciągnie, a druga w bok porze, Zewsząd noc straszna patrzy, a z niej wyglądają Solne ściany (...)”¹⁸.

W opisywanym okresie wszyscy koronowani i niekoronowani goście oraz przybywający do kopalni urzędnicy królewscy zatrzymywali się tradycyjnie w bocheńskim zamku żupnym. Ta dawna budowla gotycka została w latach 1536-39 gruntownie przebudowana, przez żupnika krakowskiego Jana Bonera, na renesansową rezydencję urzędniczą. Budowla ta została niestety zrujnowana i rozkradziona w okresie potopu szwedzkiego w latach 1655-60. Jej ocalałe części spotkał podobny los w początkach XVIII w. stulecia znów z rąk szwedzkich (1702 r.). Późniejsze prowadzone przebudowy i remonty nie przywróciły już nigdy niestety dawnego wyglądu bocheńskiego zamku żupnego¹⁹.

Początek II połowy XVII w. przyniósł pojawienie się nowej kategorii odwiedzających, tzw. „niechcianych gości”. Jako pierwsi pojawili się w tej roli Szwedzi w 1655 r., którzy przez rok okupowali miasto i kopalnię bocheńską. Równie negatywnie zapisały się siedmiogrodzko-kozackie siły ich sprzymierzeńca księcia Jerzego II Rakoczego w 1657 r. Wiek XVIII zaznaczył się tu jeszcze wyraźniej. W 1702 r. miasto i kopalnię bocheńską ponownie opanowały wojska szwedzkie króla Karola XII. Złą sławę zostawił też po sobie wówczas pobyt polsko-saskich sił króla Augusta II Mocnego przeciwnika Karola XII. Rok 1768 i wybuch tzw. konfederacji barskiej rozpoczął natomiast burzliwy okres, w którym miasto i kopalnia

¹⁸ A. Smarón: *Żupy krakowskie w poezji polsko-lacińskiej od XV-XVII w.*, „SMDŻ”, t. XII, 1983, s. 89-108; S. Fischer: *Dzieje...*, s. 81; J. Flasz: *Bochnia...*, s. 20; tenże: *Pierwsi...*, s. 17-18; A. Keckowa: *Żupy krakowskie w XVI-XVIII wieku (do 1772)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 30, 130; T. Wojciechowski: *Kopalnia*, s. 13, 67.

¹⁹ S. Fischer: *Dzieje...*, s. 36,41-42,80,100; J. Flasz: *Bochnia...*, s. 142-145; I. Pajdak: *Zamek Żupny...*, s. 161-171; Z. Wojas: *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej (w:) Bochnia. Dzieje...*, s. 181.

znajdowały się na przemian w ręku sił konfederackich, wojsk królewskich wierznych królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu i interwencyjnego korpusu rosyjskiego, który w 1771 r. ostatecznie opanował Bochnię. Rok 1772 przyniósł pojawienie się wojsk austriackich, których przybycie stało się symbolicznym początkiem 123 lat rządów cesarskiej dynastii Habsburgów nad miastem i kopalnią²⁰.

WIZYTY GOŚCI W KOPALNI BOCHEŃSKIEJ W LATACH 1772–1918

Na mocy I traktatu rozbiorowego Rzeczypospolitej z 5 sierpnia 1772 r. salina bocheńska została włączona w obszar gospodarczy naddunajskiej monarchii Habsburgów. Stała się ona wówczas podobnie jak jej siostrzana kopalnia w Wieliczce, jednym z wielu przedsiębiorstw górniczych stanowiących własność panującego cesarza Austrii. Jego urzędnicy, co oczywiste, często służbowo przebywali w podziemiach saliny. Niektórzy z nich pozostawili po sobie opisy swych pobytów w tutejszej salinie. Wiele cennych danych o niej zawiera m.in. relacja powizytacyjna pierwszego głównego administratora Żup Krakowskich z ramienia władz w Wiedniu – Aleksandra Heitera von Schonveth z 1775 r. Jest ona w miarę dokładnym opisem kopalni bocheńskiej, w momencie przejęcia jej przez władze austriackie. Była ona jedną z wielu tego typu prac dotyczących obu kopalni sporządzanych wówczas na zlecenie władz austriackich. Ten sam urzędnik austriacki pozostawił również po sobie krótki zarys dziejów Bochni z 1778 r. i niezrealizowany pomysł stworzenia kolekcji zbiorów geologicznych z obu podkrakowskich salin. W aktach salinarnych zachowały się też ślady pobytu w kopalni, znanych z wcześniejszych dziesięcioleci, komisji specjalistycznych przybywających z ramienia władz w Wiedniu²¹.

²⁰ U. Augustyniak: *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008, s. 679-690, 769-782, 804-811, 854-865; S. Fischer: *Dzieje...*, s. 36, 41-42, 80, 100, 110-111; J. Flaszka: *Bochnia...*, s. 19, 20-21; M. Gawęda: *Bochnia i Wiśnicz w czasie Potopu*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. 10, Kraków 2004, s. 105-123; S. Grodziski, A. Partyka: *Bochnia i bocheńskie w latach 1772-1848* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 231; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI-XVII wieku* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 184-185, 198; teź: *Żupy krakowskie w XVIII w. (do 1772 r.)* (w:) tamże, s. 199, 221-222; M. Markiewicz: *Historia...*, s. 524-535, 625-629, 661-669; Z. Wojas: *Bocheńskie...*, s. 181.

²¹ U. Augustyniak: *Historia...*, s. 859-863; A. Chwalba: *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2006, s. 188-189, 509-511; K. Dziwik: *Żupy Krakowskie w latach 1772-1918* (w:)

Wiele cennych informacji na temat salin galicyjskich zawierają też tworzone od schyłku XVIII w. i kontynuowane w XIX w., relacje naukowców i podróżników, działających często na zlecenie rządu francuskiego, saskiego czy też pruskiego²². Wszyscy musieli wcześniej uzyskać przed zjazdem do kopalni wymaganą specjalną zgodę administracji salinowej działającej w imieniu cesarza. Wspomniana zgoda wydawana była jednak niezwykle rzadko. Sytuacja ta nie powinna dziwić, gdyż często te wszystkie wizyty miały charakter prowadzonego nieoficjalnie „wywiadu gospodarczego”.

Godne uwagi są dwie krótkie relacje z początków XIX w., będące pokłosiem wizyty ich autorów w bocheńskiej kopalni. Pierwszą z nich jest pochodząca z 1805 r. relacja pastora, nauczyciela i pisarza Samuela Brodetzkyego. W następnym roku pojawiła się inna relacja autorstwa lekarza, mineraloga, chemika i botanika Józefa Schultesa²³. Obie relacje opisują saliny z początków XIX w. i tym samym stanowią doskonale uzupełnienie XVIII-wiecznego opisu autorstwa Aleksandra Heitera von Schonveth. Dzięki temu wiemy na jakie niezwykle trudne nieraz warunki natrafiali ci nieliczni wówczas jeszcze goście przybywający do kopalni. Podobne znaczenie posiada kolejna relacja, której autorem był historyk, etnograf, bibliotekarz i pionier krajoznawstwa na ziemiach polskich Żegota Pauli. Pod datą 1 lipca 1840 r. umieścił on w dzienniku z podróży krótki opis swego pobytu w kopalni bocheńskiej²⁴. Analiza jego relacji pozwala nam poznać bliżej jak około połowy XIX stu-

Dzieje Żup..., s. 223; tenże: *Katalog Rękopisów Muzeum Żup Krakowskich z lat 1518-1971*, Wieliczka 1988, poz. 43, 45, 50, 51; S. Fischer: *Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, Warszawa 1962, s. 14, 120, 121-127, 129-130, 132-135; J. Flasz: *Bochnia...*, s. 21-24; S. Grodziski, A. Partyka: *Bochnia i bocheńskie...*, s. 236; M. Markiewicz: *Historia...*, s. 666-669; M. Marynowski, L. Rzepka: *Inwentarz akt salinarnych Wieliczki i Bochni z lat 1772-1918*, Wieliczka 2004, sygn. 1, 9, 10, 875; H. Żaliński, M. Ptak: *Ruchy społeczne i polityczne (w:) Bochnia. Dzieje...*, s. 250-251.

²² P. Daszkiewicz, R. Tarkowski: *Zasoby mineralne i kopalnie Galicji w opisie Marcela de Serres z początków XIX wieku*, „Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej”, Nr 117, Studia i Materiały, Nr 32, 2006, s. 31-38; K. Dziwik: *Katalog...*, poz. 44, 56, 57; J. Mager: *Żupy krakowskie i saliny alpejskie w świetle dawnych opracowań naukowych i sprawozdań z podróży. Studium nad źródłami saskimi i pruskimi*, „SMDŻ”, t. XIX, Wieliczka 1996, s. 197-202.

²³ S. Bradetky: *Wrażenia z podróży po Galicji*, „Wiadomości Bocheńskie”, R.XXVI: 2015, nr 2, s. 23-25; S. Schnur-Pepłowski: *Cudzoziemcy w Galicji (1787-1841)*, Kraków 1898, s. 82-86.

²⁴ *Romantyczne wędrówki po Galicji*, wybór, opracowanie i przedmowa A. Zieliński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987, s. 183-184.

lecia wyglądało jej zwiedzanie, którego przebieg niewiele zmienił się od czasów wizyty Brodetskyego i Schultesa.

W gronie zwiedzających kopalnię cudzoziemskich urzędników, uczonych czy podróżników nie mogło oczywiście zabraknąć ludzi nauki. Wielowiekowa żupa bocheńska stanowiła idealny wręcz teren dla prowadzenia na nim działalności badawczej.

Od XVIII w. intensywnie rozwijało się w obu żupach miernictwo górnicze. Wobec jego kluczowego znaczenia dla prowadzenia eksploatacji złoża solnego austriackie władze salinarne dbały zawsze o właściwy dobór specjalistów z tej dziedziny. Efektem ich pracy było nie tylko kompleksowe uporządkowanie prowadzonych w podziemnych wyrobiskach robót górniczych, ale również powstanie zachowanej do dziś imponującej liczby map i planów salinarnych. Stanowią one doskonałe źródło dla poznania dziejów żupy solnej w Bochni²⁵.

Obok miernictwa górniczego rozwijała się też inna gałąź nauki – geologia. Pierwsze miejsce należy się tu niewątpliwie Stanisławowi Staszicowi, zwanemu „ojcem geologii polskiej”. Jego śladem poszli później inni badacze prowadzący szczegółowe badania w podziemnych wyrobiskach kopalni, których odnotowały zachowane źródła: Alojzy Alth, August Aigner, Gejza Bukowski, Julian Drak, Paul Föterle, Antoni Hauh, Julian Niedźwiedzki, Georg Pusch, Edward Windakiewicz junior, czy też Ludwik Zejszner. Bocheńska kopalnia gościła też studentów geologii, którzy przybywali tu na zajęcia i wycieczki naukowe pod kierunkiem innego znanego polskiego geologa – profesora Władysława Szajnochy, kierownika Katedry Geologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, również zajmującego się tematyką geologii galicyjskich złóż solnych²⁶.

²⁵ J. Charkot: *Mapy górnicze kopalni bocheńskiej*, „SMDŻ”, T.XVI, 1990, s. 115-124; K. Dziwik: *Żupy krakowskie...*, s. 233; S. Fischer: *Dzieje...*, s. 137-141; M. Marynowski, L. Rzepka: *Inwentarz...*, sygn. 1095, 1856.

²⁶ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/30, s. 1677; tamże, sygn. 30/35/37, s. 105; tamże, sygn. 30/35/39, s. 23; tamże, sygn. 30/35/ 43, s. 41; tamże, sygn. 30/35/47, s. 687; tamże, 30/35/58, s. 1497; „Biblioteka Warszawska”, 1847, t. II, s. 283-292; S. Czarniecki: *Bochnia i Bochnianie w dziejach polskiej geologii*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 87–95; M. Czeppe, Z. Wójcik: *Staszic Stanisław Wawrzyniec*, „PSB”, t. XLII (2003–2004), s. 540–551; K. Dziwik: *Katalog rękopisów...*, poz. 139,155,160; S. Fischer: *Dzieje...*, s. 14-15, 141; A. Jodłowski: *Ogólna charakterystyka stanu badań, źródeł i opracowań* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 15–16; A. Keckowa: *Żupy krakowskie w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1969, s. 25-26; S. Kreutz: *Alojzy Alth*, „PSB”, t. I, 1935, s. 82-83; S. Staszic: *O Ziemiородztwie Karpatów i innych gór i równin Polski*, Warszawa 1816, s. 323–343; tenże: *O solach i łączących się z nimi w całym ciągu Karpatów pewnych ciałach, a szczególnie o solach warzonkach w Polsce*, „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, t. X, Warszawa 1817, s. 224-290; W. Szajnocha: *Płody kopalne Galicji*, cz. 2, Lwów 1894, s. 52–111;

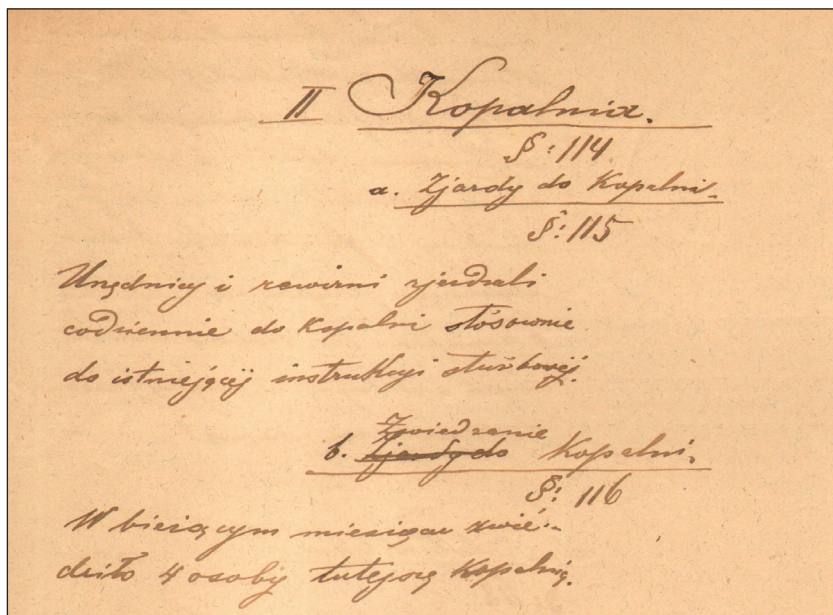
Fot. 2. Najstarszy wpis do książki pamiątkowej osoby indywidualnej zwiedzającej bocheńską kopalnię w 1895 r.

Nie mogło też zapewne zabraknąć przedstawicieli nauk historycznych. Pierwszym z nich był Hieronim Łabęcki, pionier badań nad historią górnictwa i hutnictwa na ziemiach polskich. Za kontynuatora prac Łabęckiego na przełomie XIX i XX wieku śmiało można uznać profesora Franciszka Bujaka, współtwórcę polskiej szkoły historii społeczno-gospodarczej, który w swoich pracach zajął się również tematyką obu żup podkrakowskich. Osoby o talencie historycznym można było znaleźć także i poza gronem zawodowych badaczy. Za wzór mogą posłużyć tu dwie postacie z grona urzędników salinarnych związanych zawodowo przez pewien czas z kopalnią w Bochni. Pierwsza z nich to mierniczy górniczy Andrzej Fischer, autor zachowanych w rękopisie odpisów dawnych akt i do-

kumentów salinarnych dotyczących obu górniczych miast, tzw. „Tek Fischera”, przechowywanych w zbiorach wielickiego Muzeum Żup Krakowskich. Drugą ze wspomnianych osób był starszy zarządca górniczy inż. Feliks Piestrak autor kilku artykułów naukowych dotyczących obu kopalń, w tym również i bocheńskiej żupy²⁷.

J. Wiewiórka: *Warunki geologiczne eksploatacji soli w żupach krakowskich* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 51, 59, 61, 66-67.

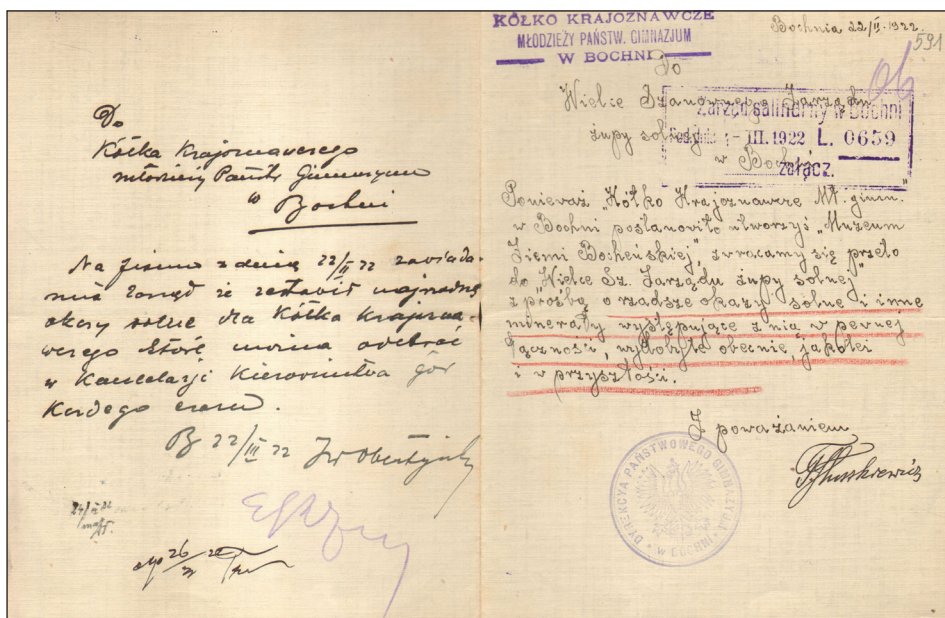
²⁷ „Biblioteka Warszawska”, 1841, t. IV, s. 99-136; tamże; 1846, t. I, s. 245-273; tamże, 1856; t. II, s. 265-306; tamże, 1859, t.I, s. 807-832; F. Bujak: *Galicja*, t. II, Lwów-Warszawa 1910, s. 66-87; S. Czarniecki: *Łabęcki Hieronim Hilary*, „PSB”, t. XVIII (1973), s. 173-175; tenże: *Bochnia i Bochnianie...*, s. 91-92; K. Dziwik: *Katalog...*, poz. 30-66; S. Fischer: *Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, Warszawa 1962, s. 141-142, 149; A. Jodłowski: *Ogólna charakterystyka stanu badań, źródeł i opracowań* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 27,29; H. Łabęcki: *Górnictwo w Polsce*, t. I-II, Warszawa 1841; tenże: *Początki nauki kopalnictwa*, Warszawa 1843; tenże: *Słownik Górniczy*, Warszawa 1868; F. Piestrak: *Szyby kopalni soli w Bochni*, „Czasopismo Techniczne”, R.20, Lwów 1902, s. 103, 121, 136, 148, 161; tenże: *Saliny w Galicji i na Bukowinie*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy”, t. VII, Dąbrowa 1910, nr 15, s. 512-513; tamże, nr 16, s. 539-542, tamże, nr 17, s. 573-578.

Fot. 3. Fragment protokołu z comiesięcznych posiedzeń kierownictwa saliny bocheńskiej z 1886 r. zawierający adnotację o zjeździe grupy urzędników oraz osób prywatnych do kopalni

Najstarszy odnotowany źródłowo w dawnym archiwum salinarnym ślad wizyt turystycznych w kopalni sięga lat 80. XIX w. Wspomniane źródła wymieniają wówczas zarówno grupy zorganizowane jak i osoby indywidualne. Dzięki zachowanej, bogato ilustrowanej, księdze pamiątkowej bocheńskiej kopalni możemy przyjrzeć się osobom przyjeżdżającym do żupy. Tradycyjnie już gościli w niej urzędnicy cesarscy wszystkich szczebli, przybywający tu zarówno w charakterze służbowym jak i w prywatnym. Podobnie rzecz się miała w odniesieniu do przedstawicieli krajowych władz galicyjskich; m. in. w 1895 r. (najstarszy wpis w księdze pamiątkowej) podziemia kopalni zwiedził C.K. Namiestnik Galicji Kazimierz Feliks hrabia Badeni, późniejszy premier rządu austriackiego. Śladami swych zwierzchników podążyli dość masowo podlegli im urzędnicy. W opisywanej grupie zwiedzających pojawiały się też różne grupy młodzieżowe i akademickie oraz uczestnicy niezwykle modnych wówczas wycieczek krajoznawczych. Przybywali oni z terenu nie tylko monarchii austro-węgierskiej, ale też m.in. z terenu ówczesnych Niemiec, Rosji, Bułgarii czy Rumuni²⁸.

²⁸ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/14, s. 1483; tamże, 30/35/15, s. 123; tamże, 30/35/17, s. 115, 759, 1065, 1297; tamże, 30/35/19, s. 111. (wspomniana księga pamiątkowa przechowywana jest w siedzibie zarządu bocheńskiej kopalni soli).

Fot. 4. Prośba do dyrekcji żupy bocheńskiej o przekazanie okazów solnych po jej zwiedzeniu w 1922 r. przez Koło Krajoznawcze Młodzieży Gimnazjum w Bochni

W tym miejscu warto też wspomnieć o bardzo ważnym symbolu lokalnych tradycji górniczych, z którym stykali się goście bocheńskiej saliny. Była nią założona w 1880 r. przez sztygara miejscowej kopalni Antoniego Langerę, istniejąca do dziś, orkiestra górnicza wpisująca się trwale w krajobraz kulturowy Bochni. Innym natomiast przykładem wieloletniego kultywowania tradycji górniczych było zapoczątkowanie w II połowie XIX w. specjalnych nabożeństw w podziemiach kopalni, często z udziałem osób spoza środowiska górniczego²⁹.

Rozwój ruchu krajoznawczo-turystycznego na ziemiach polskich³⁰ wymagał istnienia wydawnictw specjalistycznych. W kwestii tej niestety długo panował pevien zastój i brak inicjatyw. Rolę tę pełniły niejako zastępczo zarówno publiko-

²⁹ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/257, s. 415; tamże, sygn. 30/35/263, s. 1019; D. Śladecki: *Podziemne miejsca kultu w zwyczaju bocheńskich górników*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 65-85; T. Wojciechowski: *Jubileusz Stulecia Orkiestry Salinarnej Bocheńskiej 1880-1980 (rys historyczny)*, Kraków 1980; s. 7-14; tenże: *Kościelne dzieje Bochni 1772-1985*, Bochnia 2013, s. 238-239.

³⁰ J. Flaszka: *Pierwsi bocheńscy krajoznawcy*, Bochnia 2007, s. 5-18; D. Kałwa: *Polska doby rozbiorów i międzywojenna (w:) Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, pod red. A. Chwalby, Warszawa 2005, s. 295-297; A. Chwalba: *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2006, s. 61-76.

wane jak i zachowane w rękopisie czy maszynopisie wydawnictwa o charakterze słownikowym czy opisowym³¹. Podobną rolę pełniła ówczesna prasa, w której nie-raz znaleźć można było wiele ciekawych informacji turystyczno-krajoznawczych opartych na relacjach korespondentów prasowych czy nadsyłanych do redakcji listach czytelników. Warto w tym miejscu pamiętać też, że informacje na temat Bochni i miejscowej kopalni soli znalazły się w pierwszym w pełni opracowanym merytorycznie polskim przewodniku turystycznym, dotyczącym terenu Galicji, autorstwa krajoznawcy i popularyzatora turystyki Mieczysława Orłowicza³².

Wiek XIX i początek XX stulecia przyniosły ze sobą pojawienie się znowu zna-nej już z przeszłości kategorii tzw. „niechcianych gości”. W drugiej połowie 1809 r. wspierający cesarza Napoleona Bonaparte, w jego wojnie z V koalicją anty napoleońską (Cesarstwo Austriackie, Królestwo Wielkiej Brytanii), korpus wojsk rosyjskich księcia Dmitrija Golicyna przez 4 miesiące okupował m.in. Bochnię. W tym czasie doszło do znacznych szkód i zniszczeń na terenie miejscowej saliny. W okre-sie tzw. Wiosny Ludów w połowie 1849 r. wspomagający zbrojnie Austrię, w walce z powstańcami węgierskimi, rosyjski korpus interwencyjny księcia Iwana Paskie-wicza, miał dłuższy postój w okolicy Bochni. Wbrew obawom nie doszło jednak wówczas do pojawienia się wojsk rosyjskich na terenie samego miasta i kopalni. Początek I wojny światowej przyniósł natomiast ze sobą, kolejną, krótką na szczę-ście, kolejną już wizytę wojsk rosyjskich. Pobyt wojsk generała Radko Dmitrijewa (listopad-grudzień 1914 r.) zapisał się niezwykle negatywnie w pamięci mieszkań-ców miasta i górników miejscowej kopalni. Rosjanie podjęli wyjątkowo rabun-kową i przymusową eksploatację złoża solnego oraz systematyczny wywóz wydo-bytego surowca na wschód³³.

³¹ *Historyczny Opis Miasta Krakowa i jego okolic*, oprac. A. Grabowski, Kraków 1822, s. 222; F. Siarczyński: *Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Królestwa Galicji*, t. II, rkps z 1828 r., (Zakład Narodowy im. Ossolińskich: sygn. 1828/III); *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Wa-lewski, t. I, Warszawa 1880, s. 268-269; H. Stupnicki: *Geograficzno-Statystyczny Opis Kró-lestwa Galicji i Lodomerii*, Lwów 1864, s. 16-17, 22-23, 45-46; J. Flasz: *Pierwsi...*, s. 59-64.

³² M. Orłowski: *Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 5-7, 332-333.

³³ *Bochnia naszych dziadków i pradziadków w latach 1900-1945*, Bochnia-Kraków 2008, s. 13-15; A. Chwalba: *Historia...*, s. 242-245, 315-317, 574-575; K. Dziwik: *Saliny krakowskie w latach 1772-1918* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 227-228; J. Flasz: *Bochnia. Przewod-nik po mieście*, Bochnia 2015, s. 21-24, 154-155; tenże: *Rynek Bocheński. Szkice o dziejach i zabytkach*, Bochnia 1989, s. 59-62; R. Kaczmarek: *Historia Polski 1914-1989*, Warszawa 2010, s. 34-36; P. Krokosz, *Obecność wojsk rosyjskich w Bochni i Wieliczce w 1914 roku*,

TURYSTYKA W KOPALNI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM 1918–1939

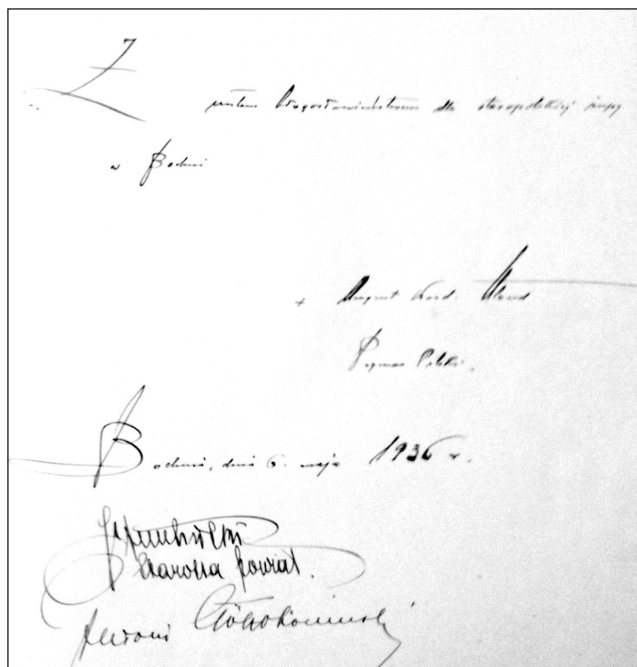
Dwudziestolecie międzywojenne było okresem, który w dziejach bocheńskiej kopalni zapisał się jako czas nieustannej walki o jej utrzymanie. Z jednej strony „barykady” stały wówczas władze państwowe wsparte opiniami różnych ekspertów doradzających likwidację kopalni z przyczyn ekonomicznych. Z drugiej stanęła natomiast cała jej załoga wsparta przez władze lokalne, miejscowych polityków i działaczy związkowych oraz inną grupę ekspertów postulujących utrzymanie i modernizację bocheńskiej żupy. Ostatecznie, po wielu zmianach decyzji, finał sprawy był pozytywny – likwidacja kopalni została wstrzymana. Niczym dziwnym były więc mniej lub bardziej udokumentowane źródłowo wizyty w żupie osób reprezentujących ówczesny świat polityki polskiej³⁴.

Eksperci nie tylko jednak doradzali, ale prowadzili też działalność naukową na terenie przedsiębiorstwa górniczego. Godne wzmianki są tu badania geologiczne Gejzy Bukowskiego, Edwarda Windakiewicza, Jana Kuhla czy też Kazimierza Kowalewskiego. W podziemnych wyrobiskach pojawiali się również teoretycy górnictwa prowadzący badania nad bieżącą eksploatacją złoża solnego. Przykładem może być osoba profesora Akademii Górniczej w Krakowie inż. Feliksa Zalewskiego, autora nowej koncepcji eksploatacji komorowej bocheńskiego złoża solnego i transportu soli za pomocą nieruchomych rynien tzw. „suwaczek” wprost do wagoników górniczych³⁵.

„Res Geste. Czasopismo Historyczne”, 2015(1), s. 128-153; *Sprawozdanie Dyrekcji C.K. Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1914-1915*, Kraków 1915, s. 10-16; „Wiadomości Bocheńskie”, R.III: 1991, nr 2, s. 13-16; tamże, nr 3, s. 7-9; tamże, nr 4, s. 10-11; R.XVII: 2009/2010, nr 4, s. 2-6; R. XVII: 2010/2011, nr 4, s. 13-17; J. Zdrada: *W latach I wojny światowej* (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, Kraków 1980, s. 303-304; tenże: *Historia Polski 1795-1914*, Warszawa 2005, s. 63-68, 398-403; H. Żaliński, M. Ptak: *Ruchy społeczne i polityczne* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 258, 270.

³⁴ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/227, s. 741; K. Dziwik: *Żupy krakowskie w czasie II Rzeczypospolitej* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 317; tenże: *Zagadnienie nierentownych salin i koncentracji produkcji soli w Polsce międzywojennej*, SMDŻ, t. XI, 1982, s. 101-115; J. Hampel, J. Zawistowski: *Stosunki gospodarcze i administracyjne w latach 1919-1939* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 351-361; T. Wojciechowski: *Kopalnia Soli Bochnia*, Bochnia 2005, s. 49-50.

³⁵ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/227, s.1678; sygn. 30/35/234, s. 21; tamże, sygn. 30/35/238, s.1281,1453; S. Czarniecki: *Bochnia i bochnianie w dziejach polskiej geologii*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 93-95; K. Dziwik: *Żupy krakowskie...*, s. 315-316; A. Jodłowski: *Ogólna charakterystyka stanu badań, źródeł i opracowań* (w:) *Dzieje Żup...*, s. 16; J. Wiewiórka: *Warunki geologiczne eksploatacji soli w żupach*

Fot. 5. Wpis do książki pamiątkowej Prymasa Polski kard. Augusta Hlonda z 1936 r., który przybył do kopalni bocheńskiej w celu poświęcenia nowej podziemnej kaplicy pod wezwaniem Św. Barbary

bywających z ośrodków naukowych i akademickich z zagranicy. W ich ślady poszli też uczniowie bocheńskiego gimnazjum uczestnicząc w specjalnych lekcjach pokazowych na terenie kopalni, w ramach zajęć z chemii czy fizyki, prowadzonych przez profesorów gimnazjalnych przy współudziale prawdopodobnie pracowników żupy³⁶.

Kolejna kategoria osób zwiedzających to tzw. goście specjalni, których przedstawicielem może być osoba Prymasa Polski kard. Augusta Hlonda. Odwiedził on w dniu 6 maja 1936 r. miasto i kopalnię bocheńską wraz z ówczesnym biskupem tarnowskim Franciszkiem Lisowskim, co zostało odnotowane w księdze pamiątkowej. Hierarchowie ci przybyli w celu poświęcenia nowej kaplicy kopalnianej

krakowskich, (w:) *Dzieje Żup...*, s. 59,61,67; T. Wojciechowski: *Kopalnia...*, s. 38.

³⁶ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/224, s. 387; tamże, sygn. 30/35/225, s. 341; tamże, sygn. 30/35/228, s. 1207; tamże, sygn. 30/35/238, s.1153; tamże, sygn. 30/35/246, s. 1133–1147; tamże, sygn. 30/35/254, s. 941; tamże, sygn. 30/35/263, s.705, 783; tamże, *Państwowe Gimnazjum i Liceum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni*, sygn. 30/39/272, s.50; tamże, sygn. 30/39/273, s.57.

Działalności naukowej na terenie kopalni bocheńskiej towarzyszyły również zajęcia dydaktyczne. Podobnie jak w czasie autonomii galicyjskiej przybywali, na wycieczki i praktyki zawodowe, studenci krakowskiej Akademii Górniczej, uczniowie Szkoły Górniczej w Wieliczce oraz słuchacze różnych szkół zawodowych z Krakowa. W gronie zwiedzających nie zabrakło również osób przy-

pod wezwaniem Św. Barbary, powstałej na ówczesnym IX poziomie kopalni *Wilson – Paderewski* (dziś nieistniejącym). W tym miejscu warto wspomnieć o wcześniej już kompleksowo wyremontowanej, w latach 1921-22, kaplicy pod wezwaniem Bł. Kingi na poziomie *August*. Obie kaplice znajdowały się na trasie zwiedzania przez osoby indywidualne i grupy zorganizowane, udające się do

Fot 6. Kaplica Św. Barbary na poziomie IX *Wilson – Paderewski* kopalni bocheńskiej, fot. W. Gargul, 1942 r.

podziemi żupy. W gronie tym znaleźli się również fotografowie, w (m.in. bocheńska rodzina Gargulów czy Stanisław Mucha), ale i z zagranicy, dzięki którym został utrwalony obraz wyrobisk górniczych i obiektów na powierzchni stanowiący dziś cenne źródło do poznania jej dziejów³⁷.

W zachowanych archiwaliach z tego okresu znajdujemy też ślady pobytów grup zorganizowanych. Wycieczki takie wymagały wówczas specjalnej zgody jej dyrekcji i uiszczenia odpowiedniej opłaty. Analiza źródeł pozwala stwierdzić, iż uczestnicy wycieczek przybywali z różnych zakątków ówczesnej Rzeczypospolitej. Były to zarówno grupy szkolne i akademickie, przedstawiciele towarzystw naukowych,

³⁷ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/228, s. 225, 459; tamże, sygn. 30/35/238, s. 1099-1103, 1185; tamże, sygn. 30/35/246, s. 579; J. Flasz: *Pierwsi bocheńscy krajoznawcy*, Bochnia 2007, s.123-128; J. Kęsek: *Z dziejów fotografii bocheńskiej*, Bochnia 1998, s. 82-125, 149-157; D. Śladecki: *Kaplica bł. Kingi w bocheńskiej kopalni soli*, SMDŻ, t. XV, 1989, s. 124-128; tenże: *Podziemne miejsca kultu w zwyczajach bocheńskich górników*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 79-81; T. Wojciechowski: *Kopalnia...*, s. 68-73.

Fot. 7. Kaplica Św. Kingi na poziomie I August kopalni bocheńskiej, fot. M. Chandij, 1961 r.

funkcjonariusze państwowi, wojskowi jak i członkowie niezwykle modnych w tym czasie ruchów i organizacji turystyczno-krajoznawczych³⁸.

W rozwój lokalnego ruchu turystyczno-krajoznawczego włączyła się wówczas aktywnie młodzież bocheńskiego gimnazjum. Wycieczki do miejscowej kopalni organizowało istniejące przy nim i prężnie działające Koło Krajoznawcze im. Wincen-tego Pola. Warto też wspomnieć, że podobne Koło Krajoznawcze im. Włodzimierza Tetmajera organizowało wycieczki dla uczennic Prywatnego Gimnazjum i Semi-narium Nauczycielskiego im. Klementyny Tańskich Hoffmanowej w Bochni³⁹.

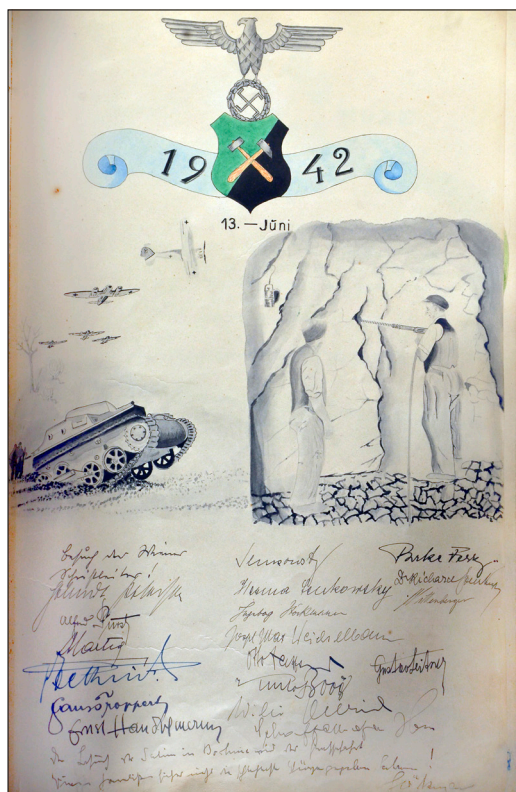
³⁸ ANK O/Bochnia, *Żupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/222, s.591; tamże, sygn. 30/35/226, s.1357; tamże, 30/35/227, s.401,741; tamże, 30/35/233, s.549-551; tamże, 30/35/235, s. 45; tamże, sygn. 30/35/236, s.1643; tamże, sygn. 30/35/243, s. 613, 763, 663; tamże, sygn. 30/35/244, s. 99; tamże, sygn. 30/35/247, s. 413; tamże, sygn. 30/35/253, s.1229,1463; tamże, sygn. 30/35/255, s. 1161; tamże, sygn. 30/35/260, s. 643; tamże, sygn. 30/35/261, s. 1321, 1329, 1347; tamże, sygn.30/35/263,s.705, 783, 1027; tamże, sygn. 30/35/264, s. 113, 577, 657, 1527; tamże, sygn. 30/35/266, s. 695.

³⁹ ANK O/Bochnia, *Państwowe Gimnazjum i Liceum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni*, sygn. 30/39/272, s. 64-67; tamże, sygn. 30/39/273, s.74-76; tamże, *Prywatne Semi-narium Nauczycielskie im. Klementyny Tańskich-Hoffmanowej w Bochni*, sygn. 30/160/21, s.19-20; tamże, sygn. 30/160/23, s.17-18; J. Flasza: *Pierwi...*, s. 129-145, 149-195.

Z grona gimnazjalnych profesorów bocheńskiego gimnazjum wywodzi się niezwykle zasłużona postać badacza dziejów miasta i kopalni – Stanisława Fischera. Był on autorem pierwszego przewodnika po ziemi bocheńskiej⁴⁰, w którym nie mogło również zabraknąć informacji o tutejszej kopalni. Wydawnictwo to ukazało się z okazji odbywającej się w Poznaniu w 1930 r. Międzynarodowej Wystawy Turystycznej, na którą dyrekcja bocheńskiej kopalni wysłała specjalną gablotę z okazami soli, przekrojami geologicznymi i zdjęciami fotograficznymi⁴¹.

LATA OKUPACJI 1939–1945

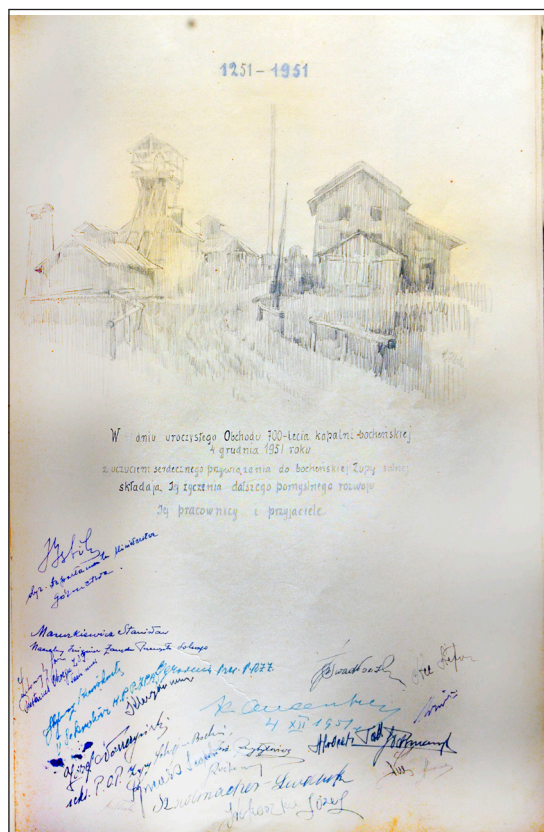
Po 1939 r. bocheńska kopalnia soli znalazła się pod kontrolą okupacyjnych władz hitlerowskich. Została ona włączona wówczas wraz z siostrzaną saliną wielicką w strukturę gospodarki wojennej III Rzeszy. Z tego też względu nieraz była ona wizytowana przez oficjeli hitlerowskich, co odnotowane zostało w jej księdze pamiątkowej. Uczestnicy zwiedzali wówczas zapewne kaplicę Św. Kingi, do której w 1943 r. został przeniesiony ołtarz, a z czasem i pozostałe wyposażenie likwidowanej kaplicy Św. Barbary. Co interesujące, w podziemiach pojawiła się też, i to nie jednorazowo, za zgodą władz niemieckich, trójka Polaków. Przewodnikiem tej grupy był inż. Józef Poborski,

Fot. 8. Jeden z wpisów do książki pamiątkowej osób zwiedzających kopalnię bocheńską w okresie okupacji hitlerowskiej

⁴⁰ S. Fischer: *Ziemia Bocheńska. Krótki przewodnik turystyczny*, Bochnia 1930.

⁴¹ ANK O/Bochnia, *Zupa Solna w Bochni*, sygn. 30/35/238, s.1099-1108,1185; J. Flaszka: *Stanisław Fischer – odkrywca i miłośnik ziemi bocheńskiej*, Bochnia 2009, s. 70-71.

Fot. 9. Wpis pamiątkowy uczestników uroczystych obchodów 700-lecia kopalni bocheńskiej w 1951 r.

wówczas geolog i mierniczy kopalni, a po wojnie pracownik naukowy Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Drugi z tego grona to emerytowany profesor gimnazjalny oraz badacz przeszłości miasta i kopalni Stanisław Fischer. Trzeci z tej trójki to szwagier Fischera, artysta malarz, Walerian Kasprzyk. Pamiątką tych podziemnych wycieczek jest spuścizna malarska Fischera i Kasprzyka dotycząca miejscowej żupy, znajdująca się w zbiorach lokalnego muzeum. W ich ślady poszedł też znany fotograf bocheński Kazimierz Gargul, który również z aparatem w dłoni przemierzył wówczas kopalnię⁴².

ZWIEDZANIE KOPALNI BOCHEŃSKIEJ W LATACH WSPÓŁCZESNYCH 1945–1995

Po zakończeniu II wojny światowej, aż do połowy lat 90. XX w., zachowały się nieliczne informacje o wizytach w kopalni bocheńskiej. Stanowiąc mogą dowód

⁴² Cz. Brzoza, A. Sowa: *Historia Polski 1918-1945*, Kraków 2006, s. 554-569; J. Chrobaczyński, J. Gołębiwski: *Eksploracja ekonomiczna i położenie materialne ludności powiatu bocheńskiego w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 59, Prace Historyczne, nr 8; Kraków 1977, s. 275-296; tychże: *Polityka okupanta wobec ludności* (w): *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod. red. F. Kiryka i Z. Ruty, Kraków 1980, s. 433-448; J. Flasz: *Bochnia. Przewodnik po mieście*, Bochnia 2015, s. 24, 73-74, 156; tenże: *Pierwsi...*, s. 124-125; tenże: *Stanisław Fischer...*, s. 72, 78-87; R. Kaczmarek: *Historia Polski 1914-1989*, Warszawa 2010, s. 406-425; J. Kęsek: *Z dziejów...*, s. 82-125; D. Śladecki: *Kaplica...*, s. 110; T. Wojciechowski: *Kopalnia...*, s. 70.

funkcjonowania jakiejś pewnej formy tradycji, sięgającej jeszcze okresu przedwojennego. Proces ten jednak, wobec faktu, iż dotyczył wciąż czynnego wówczas zakładu przemysłowego, prowadzącego eksploatację złoża solnego, nie miał jakiegoś charakteru masowego, a jedynie okazjonalny⁴³.

Pierwszą taką okazją do próby realizacji idei, choć ograniczonego, udostępnienia kopalni dla zwiedzających stała się przypadająca w 1953 r. okrągła rocznica 700-lecia założenia miasta Bochni i nadania jej praw miejskich. Na posiedzeniu Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w dniu 2 lutego 1953 r. zdecydowano o włączeniu, po wcześniejszych rozmowach z dyrekcją kopalni, jej zwiedzania w szeroki program przygotowywanych uroczystych obchodów opisywanej rocznicy. Znalazło to później oficjalne potwierdzenie w specjalnej uchwale przyjętej na plenarnej sesji Miejskiej Rady Narodowej w dniu 9 lutego 1953 r. W skład powołanego wówczas komitetu organizacyjnego obchodów, weszło dwóch przedstawicieli kopalni. W tym miejscu warto przytoczyć pewną ciekawostkę. W zachowanej do dziś księdze pamiątkowej znajduje się interesujący wpis pochodzący z 1951 r. Przypadało wówczas 700-lecie pojawienia się najstarszej wzmianki o odkryciu soli w Bochni, zamieszczonej w *Roczniku Kapitulnym Krakowskim*⁴⁴. Pomimo braku innych źródeł można domniemywać o zorganizowaniu już wówczas jakiejś uroczystości, której mogło towarzyszyć ewentualnie zwiedzanie podziemi. W 1952 r., ukazała się niezwykle interesująca pozycja książkowa, a mianowicie krótki przewodnik po kopalni⁴⁵, autorstwa bocheńskiego historyka, archiwisty i krajoznawcy Stanisława Warcholika. Dzięki temu wydawnictwu ci nieliczni zwiedzający mogli zweryfikować jej treść z rzeczywistością na dole kopalni, a większość w sposób pośredni, wraz z autorem, poznać oblicze solnych podziemi. W tym gronie zwiedzających znów znalazła się znana nam już trójka: Józef Poborski, Stanisław Fischer i Walerian Kasprzyk, docierająca do kolejnych nieznanymi zakątków bocheńskiej kopalni. Pierwszy z nich opublikował w 1952 r. podstawową monografię bocheńskiego złoża solnego⁴⁶, wieńczącą jego dotychczasowe wnikliwie badania

⁴³ A. Kastory: *Przemiany gospodarcze i społeczne w latach 1949-1972* (w:) *Bochnia. Dzieje...*, s. 504-513; I. Sobas: *Kopalnia Soli Bochnia w latach 1979-1989*, (w:) *Bochnia w latach 1979-1989. Szkice do portretu miasta*, praca zbiorowa, Bochnia 2010, s. 277-279; T. Wojciechowski: *Kopalnia...*, s. 50-52.

⁴⁴ *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, wyd. A. Bielowski, t. II, Lwów 1872, s. 805

⁴⁵ S. Warcholik: *Kopalnia Soli Bochnia. Monografia turystyczna*, Warszawa 1952.

⁴⁶ J. Poborski: *Złoże solne Bochni na tle geologicznym okolicy*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Geologicznego”, t. 78, 1952, s. 1-160.

geologiczne. Dwaj pozostali natomiast mogli z czasem przekazać swe prace malarskie ilustrujące kopalniane podziemia na rzecz otwartego uroczyscie 22 lipca 1959 r. miejscowego muzeum, którego pierwszym kustoszem został jego inicjator – Stanisław Fischer. Do zbiorów tej placówki trafiły też m.in. stare, niezwykle cenne mapy i plany górnicze przekazane przez dyrekcję kopalni⁴⁷.

Pomimo wielu inicjatyw i planów nie włączono niestety zwiedzania kopalni w program ogólnopolskich obchodów 1000-lecia państwa polskiego. Dyrekcja bocheńskiej saliny przy okazji składania sprawozdania ze swej działalności na posiedzeniu Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w dniu 29 maja 1964 r. stwierdziła brak możliwości technicznych i organizacyjnych dla, choćby jednorazowego, udostępnienia jej podziemi do zwiedzania. Tematyka ruchu turystycznego na terenie kopalni wróciła jeszcze na sesji plenarnej Miejskiej Rady Narodowej w dniu 26 sierpnia 1964 r., nie przyniosła ona jednak żadnych nowych rozstrzygnięć. Na początku lat 60. XX w. ukazała się natomiast długo oczekiwana publikacja naukowa, wspomnianego już wielokrotnie, Stanisława Fischera pod tytułem *Dzieje Bocheńskiej Żupy Solnej*⁴⁸. W związku z opisaną sytuacją monografia ta stała się właściwie jedyną pamiątką ogólnopaństwowych obchodów milenijnych, dotyczącą salinarnej historii Bochni⁴⁹.

Sukcesem zakończyły się natomiast inicjatywy podjęte na początku lat 70. XX w. Prowadzona była wówczas szeroka dyskusja dotycząca zorganizowania jakiejś cyklicznej imprezy mającej charakter ogólnomiejskiego świętowania, na wzór innych ośrodków w Polsce. Tak narodziła się idea organizacji tzw. „Dni Bochni”, która stała się jednym z tematów sesji plenarnych Miejskiej Rady Na-

⁴⁷ ANK O/Bochnia, *Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Bochni*, sygn. 30/53/3, s. 45-57; tamże, sygn. 30/53/19, s. 63-65; J. Charkot: *Mapy górnicze kopalni bocheńskiej*, „SMDŻ”, t. XVII, 1990, s. 115-123; S. Czarniecki: *Bochnia i bochnianie w dziejach polskiej geologii*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 98-99; J. Flaszka: *Bochnia. Przewodnik po mieście*, Bochnia 2015, s. 49-61; tenże: *Pierwsi bocheńscy krajoznawcy*, Bochnia 2008, s. 145-149, 196-205; tenże: *Stanisław Fischer. Odkrywca i miłośnik ziemi bocheńskiej*, Bochnia 2009, s. 7-8, 130, 134, 145, 161-163, 176-177; A. Jodłowski: *Ogólna charakterystyka stanu badań, źródeł i opracowań (w:) Dzieje Żup Krakowskich*, praca zbiorowa, Wieliczka 1988, s. 16; *Muzeum w Bochni. Przewodnik po zbiorach i ekspozycjach*, praca zbiorowa pod red. J. Flaszki, Bochnia 2001; A. Truś-Bakalarz: *Od Hanusza do Kasprzyka. Bocheńskie pracownie malarskie*, Bochnia 2006, s. 24-25, 38.

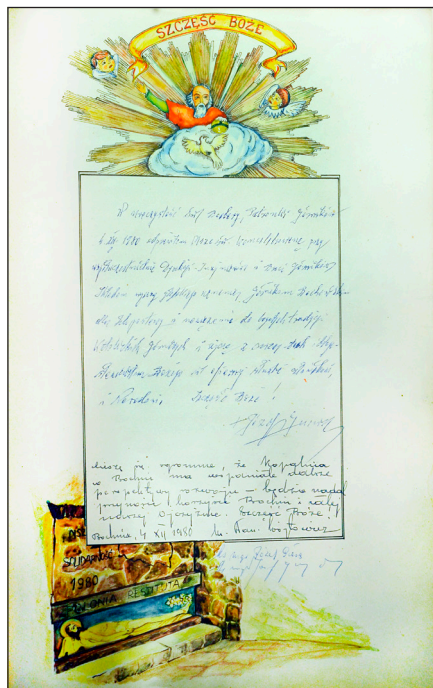
⁴⁸ S. Fischer: *Dzieje Bocheńskiej Żupy Solnej*, „Państwowa Rada Górnictwa. Materiały z prac Rady”, z. 36, seria E (3) – Historyczna, Warszawa 1962.

⁴⁹ ANK O/Bochnia, *Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Bochni*, sygn. 30/53/14, s. 347-355, 365-385; tamże, sygn. 30/53/33, s. 525-527, 539-559; J. Flaszka: *Pierwsi...*, s. 196-205; tenże: *Stanisław...*, s.193-195.

Fot. 10. Niewielka wystawa dotycząca tematyki górniczej urządzona w świetlicy zakładowej Kopalni Soli Bochnia w 1971 r.

rodowej (dalej – MRN). Na pierwszej z nich, w dniu 7 lutego 1971 r., specjalną uchwałą zainaugurowano obchody „miejskiego święta” oraz zobowiązano Prezydium MRN do podjęcia koniecznych działań w celu jego zorganizowania i przeprowadzenia. Na jednej z kolejnych sesji plenarnych MRN w dniu 30 czerwca 1971 r. omówiono i oceniono propozycję Prezydium dotyczącą obchodów „Dni Bochni”. Program wraz ze składem Komitetu Honorowego i Organizacyjnego został ostatecznie, po akceptacji Miejskiej Rady Narodowej, omówiony i zatwierdzony na posiedzeniu Prezydium MRN w dniach 8 i 23 września 1971 r. Na górniczą część obchodów miejskich złożyło się zwiedzanie kopalni (przeznaczono na to aż 7 dni), wystawa okolicznościowa, sesja naukowa oraz koncerty orkiestr górniczych z Bochni, Kłodawy i Wieliczki na rynku oraz plantach miejskich. W skład Komitetu Organizacyjnego i jego sekcji tematycznych weszli również przedstawiciele kopalni. Powodzenie obchodów I „Dni Bochni” spowodowało później liczne apele i prośby dotyczące kontynuacji imprezy w przyszłości. Spotkało się to z przychylnym stanowiskiem i poparciem członków Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Na posiedzeniu tego gremium w dniu 7 października 1971 r.

Fot. 11. Wpis pamiątkowy dotyczący pierwszej od kilkunastu lat mszy świętej w kaplicy Św. Kingi z okazji górniczego święta „Barbórki” sprawowanej w dniu 4 grudnia 1980 r.

po Bochni, autorstwa Teofila Wojciechowskiego, zawierającego opis i komentarz historyczny autora, dotyczący poszczególnych rejonów miasta, w tym historycznych obiektów żupy solnej⁵⁰.

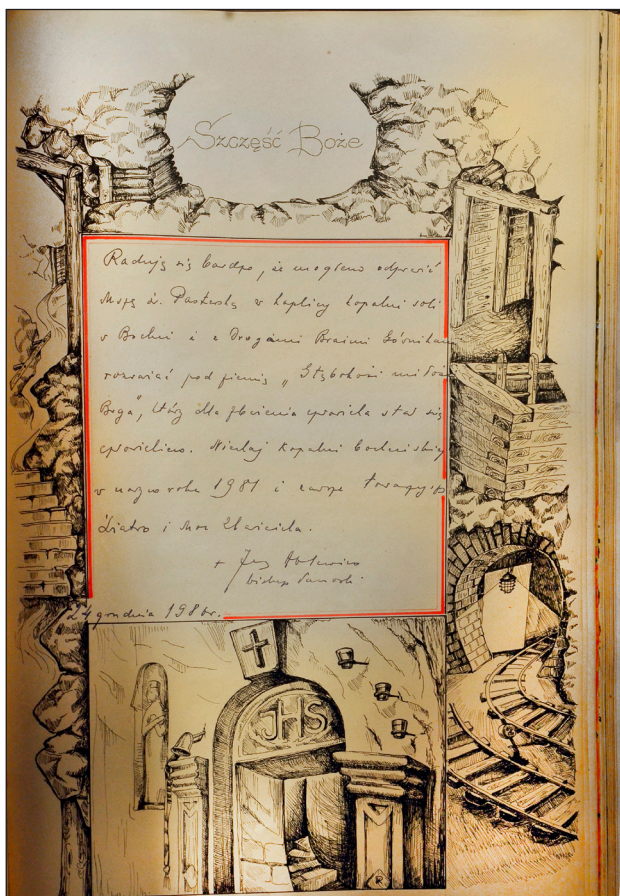
Kolejną okazję do turystycznego udostępnienia kopalni przyniósł rok 1983. Przypadała wówczas rocznica 730-lecia lokacji miasta Bochni. Na mocy specjalnej uchwały Miejskiej Rady Narodowej, przyjętej na jej sesji plenarnej w dniu 27 kwietnia tego roku został powołany Komitet Organizacyjny obchodów, których program również został wtedy ostatecznie zatwierdzony. W odniesieniu do kopalni zaplanowano uroczystą sesję naukową, wystawę okolicznościową i zwiedzanie jej podziemi. Obiektem wspomnianego zwiedzania była wówczas kopalnia, której

zatwierdzono m.in. sprawozdanie ze wspomnianych obchodów i przeprowadzono dyskusje. Rozstrzygnięcie przyniosła sesja plenarna Miejskiej Rady Narodowej w dniu 27 października 1971 r. Obok zatwierdzenia sprawozdania podjęto równocześnie specjalną uchwałę dotyczącą organizacji kolejnych obchodów święta miasta minimum raz w każdej kadencji Miejskiej Rady Narodowej. Zapoczątkowana w ten sposób pewna tradycja, często nie bez problemów i przerw, kontynuowana jest do dnia dzisiejszego. Zaangażowanie dyrekcji i pracowników kopalni w uroczyste obchody „Dni Bochni” zostało nagrodzone w postaci specjalnych dyplomów i medali okolicznościowych wręczonych na sesji Miejskiej Rady Narodowej. Warto też wspomnieć o ukazaniu się w 1979 r. pierwszego przewodnika turystycznego

⁵⁰ ANK O/Bochnia, *Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Bochni*, sygn. 30/53/46, s. 19-23, 49-51, 397-399, 551, 571-589, 591-593, 597; tamże, sygn.30/53/132, s. 745-747, 753-767, 773-781, 795-813, 823-825; T. Wojciechowski: *Przewodnik po Bochni*, wyd. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Bochnia 1979.

najstarsza część znalazła się, na mocy decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Tarnowie z dnia 11 grudnia 1981 r., w ewidencji zabytków polskich podlegających ochronie prawnej. Już miesiąc wcześniej w podziemiach odbyła się specjalna sesja naukowa poświęcona historii i współczesności bocheńskiej kopalni, w programie której była zaplanowana wycieczka po jej wyrobiskach. Jednym z obiektów udostępnionych do zwiedzania stała się kaplica Bł. Kingi, której przywrócono pierwotną funkcję (wcześniej pełniła bowiem rolę niemalże magazynu). Warto wspomnieć, iż kaplica ta była miejscem dwóch symbolicznych wydarzeń. 4 grudnia 1980 r. odprawiono w niej bowiem po wieloletniej przerwie tradycyjną mszę towarzyszącą obchodom górniczej „Barbórki”, a kilka dni później uroczystą „Pasterkę”, pod przewodnictwem ordynariusza tarnowskiego ks. Abpa Jerzego Ablewicza (odpowiednie wpisy znajdują się w księdze pamiątkowej kopalni).

Z wizytą, w 1986 r., innego hierarchy kościoła katolickiego – księdza kardynała Johna Króla z Filadelfii (USA) wiąże się pewna ciekawostka. Wraz z nim przybył przedstawiciel amerykańskich biznesmenów, mający również polskie korzenie. Ówczesne władze kopalni przeprowadziły z nim wstępne rozmowy na temat wsparcia finansowego dla planów przekształcenia kopalni w ośrodek sanatoryjno-

Fot. 12. Wpis pamiątkowy dotyczący pierwszej od kilkunastu lat uroczystej „Pasterki” w kaplicy Św. Kingi sprawowanej w dniu 24 grudnia 1980 r. przez biskupa tarnowskiego Jerzego Ablewicza

-turystyczny. W latach 80. XX w. powstał też pierwszy szczegółowy projekt i opis trasy turystycznej po podziemiach⁵¹.

W okresie po II wojnie światowej (do lat 90. XX w.) kopalnia nadal też stanowiła miejsce prowadzenia badań naukowych. Z bieżącym funkcjonowaniem zakładu górniczego wiązały się tradycyjne już wizyty specjalistów z dziedziny geologii. W gronie tym warto wymienić oprócz profesora Józefa Poborskiego, osoby innych znawców tej tematyki m.in. Konstantego Tołwińskiego, Kamili Skoczylas–Ciszewskiej, Tadeusza Chlebowskiego, Ewy Łuczkowskiej-Schiller, Zbigniewa Olewicza, Stefana Połtowicza czy Aleksandra Garlickiego. Prace zwłaszcza tego ostatniego przyczyniły się do odkrycia i rozpoczęcia eksploatacji złoża solnego na zachód od Bochni (powstanie nowych kopalń w podbocheńskich Łęzkowicach oraz Siedlcu-Moszczenicy). Podobnie jak przed wojną nie brakowało też wizyt znawców teorii i praktyki eksploatacji górniczej oraz uczniów szkół górniczych i studentów górnictwa odbywających w zakładzie staże i praktyki zawodowe. Okres przyniósł też rozwój badań archeologicznych na terenie miasta i kopalni, które okazały się dużym wsparciem dla prowadzonych, już przed II wojną światową, badań nad historią górnictwa solnego w Bochni. Z liczego grona badaczy warte wymienienia są osoby dwójki archeologów: Heleny Burchardt i Antoniego Jodłowskiego oraz historyków: Stanisława Fischera i Stanisława Warcholika, Antoniny Keckowej, Kazimierza Dziwika, Józefa Piotrowicza oraz Teofila Wojciechowskiego. Wyniki badań zostały opublikowane w wielu krajowych i zagranicznych pracach naukowych, w tym w ukazujących się od 1965 r. *Studiach i Materiałach do Dziejów Żup Solnych w Polsce*⁵² – naukowym periodyku wydawanym przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Całościowym podsumowaniem badań nad dziejami Żup Krakowskich było natomiast wydanie w 1988 r. ich szczegółowej monografii pod tytułem: *Dzieje Żup Krakowskich*⁵³,

⁵¹ ANK O/Bochnia, *Miejska Rada Narodowa w Bochni*, sygn. 30/247/26, s. 145-155; tamże, *Urząd Miejski w Bochni*, sygn. 30/248/60, s. 265-275, 283-291; Archiwum Kopalni Soli Bochnia, sygn. 5/8, 23/1; „Tem”, 1991, nr 26, s. 4; „Kronika Bocheńska”, R.IV: 1995, nr 9, s. 23; J. Charkot, W. Jaworski: *Charakterystyka zabytkowych wyrobisk kopalni soli w Bochni*, „SMDŻ”, t. XVII, 1992, s. 32-33; J. Flasz: *Bochnia ...*, s. 242-245; tenże: *Powiat Bocheński. Miejsca, Ludzie, Zdarzenia*, Bochnia 2010; s. 181, 200; T. Florczyk: *Immowacyjny produkt turystyczny szansą na rozwój na przykładzie Uzdrowiska Kopalnia Soli Bochnia* (w: *II Konferencja Muzeów Górniczych i Skansenów Podziemnych w Polsce* (materiały), pod red. A. Jodłowskiego, Wieliczka 2012, s. 115 –116; D. Śladecki: *Kaplica...*, s. 111-113; T. Wojciechowski: *Kopalnia...*, s.70-73.

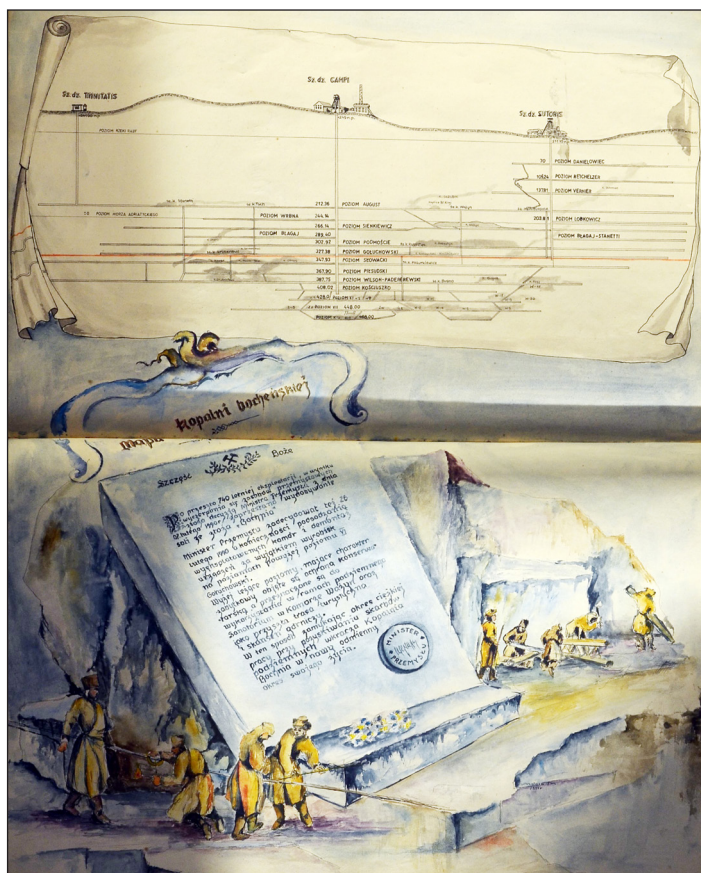
⁵² Dotychczas ukazało się 31 tomów tego periodyku naukowego.

⁵³ *Dzieje Żup Krakowskich*, praca zbiorowa, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.

obejmującej okres do 1939 r. Warta wspomnienia jest też przeprowadzona z przerwami, w latach 1979-88, pierwsza szczegółowa inwentaryzacja naukowa podziemi bocheńskiej kopalni przez specjalistów z zakresu geologii, górnictwa i historii⁵⁴.

Po 1990 r., w którym zapadła decyzja Ministra Przemysłu o zakończeniu wydobycia soli kamiennej, na terenie kopalni, postawionej jako zakład górniczy w stan likwidacji, pojawiały się spo-

radycznie osoby indywidualne lub zorganizowane grupy zwiedzających. Uczestnikiem jednej z takich grup, jako uczeń szkoły podstawowej, był także autor niniejszego artykułu, który zwiedził nie tylko podziemia, ale zobaczył także wiele nieistniejących już obecnie obiektów przemysłowych zlokalizowanych w pobliżu szybu *Campi*. Również obraz podziemi kopalni różnił się wówczas od stanu jaki możemy zobaczyć tam obecnie. Podziemne wyrobiska były też miejscem organizacji wielu spotkań okolicznościowych, imprez kulturalnych i sportowych oraz pierw-

Fot. 13. Wpis pamiątkowy związany z ogłoszeniem decyzji Ministra Przemysłu o zakończeniu eksploatacji soli w bocheńskiej kopalni w 1990 r.

⁵⁴ J. Charkot, W. Jaworski: *Charakterystyka...*, s. 7-62; S. Czarniecki: *Bochnia i bochnianie w dziejach polskiej geologii*, „Rocznik Bocheński”, t. V, Bochnia 2001, s. 96-100; A. Jodłowski: *Ogólna charakterystyka stanu badań, źródeł i opracowań (w:) Dzieje Żup...*, s. 15-36.

Fot. 14. Wpis pamiątkowy z 2004 r. związany z zakończeniem generalnej przebudowy szesnastowiecznego szybu Campi, obsługującego obecnie cały ruch turystyczny

szych grupowych pobytów sanatoryjnych. Szyb Campi obsługiwał cały „ruch turystyczno-sanatoryjny” do czasu zakończenia generalnego remontu szybu Sutoris w 1995 r. Z tą chwilą szyb ten stał się, podobnie jak w okresie przedwojennym, główną „bramą” prowadzącą turystów i kuracjuszy do podziemi bocheńskiej żupy. Warto przyjrzeć się teraz tłu niezorganizowanej jeszcze „działalności turystycznej”. Od chwili zakończenia, w 1990 r., górniczej eksploatacji soli, toczył się w bocheńskiej salinie ciągły proces niezbędnych zmian oraz przeobrażeń mający przygotować ją do pełnienia nowej roli jako obiektu turystyczno-sanatoryjnego. Sporym problemem okazała się sprawa dalszych losów zbudowanej olbrzymim kosztem sił i środków podziemnej kopalni soli w Siedlcu-Moszczenicy, postawionej w stan likwidacji niedługo po swym otwarciu oraz pobliskiej otworowej kopalni soli w Łęzkowicach. Oba te nieczynne obiekty stanowiły duże obciążenie stale borykającej się z kłopotami finansowymi bocheńskiej kopalni. Odbijało się to niestety bezpośrednio na braku lub opóźnieniu koniecznych inwestycji niezbędnych dla nowych zadań żupy w przyszłości. Niemało czasu i trudu kosztowały sta-

szych grupowych pobytów sanatoryjnych. Szyb Campi obsługiwał cały „ruch turystyczno-sanatoryjny” do czasu zakończenia generalnego remontu szybu Sutoris w 1995 r. Z tą chwilą szyb ten stał się, podobnie jak w okresie przedwojennym, główną „bramą” prowadzącą turystów i kuracjuszy do podziemi bocheńskiej żupy. Warto przyjrzeć się teraz tłu niezorganizowanej jeszcze „działalności turystycznej-

Fot. 15. Współczesny wygląd nadszybia trzynastowiecznego szybu Sutoris po generalnej przebudowie zakończonej w 1995 r. Obecnie służy jako rezerwowo oraz dla zjazdów kuracjuszy i gości hotelowych (fot. P. Wszolek)

rania kierownictwa kopalni o uzyskanie niezbędnych zgód i odstępstw władz górniczych na działalność turystyczno-sanatoryjną. Kwestie powyższe znajdowały się więc, co oczywiste, w początkach lat 90. XX w. w sferze stałego zainteresowania i inicjatyw ówczesnych władz miasta i kopalni, które prowadziły je z przedstawicielami świata polityki, kultury, mediów, nauki i biznesu, tak z kraju jak i z zagranicy. Co oczywiste pociągało to za sobą mniej lub bardziej oficjalne wizyty w naziemnych i podziemnych obiektach miejscowej kopalni. Wizyty te oraz pojawienie się na jej terenie ograniczonego, ale niemniej faktycznego ruchu turystycznego, zmusiło niejako władze do oddelegowania niektórych jej pracowników do jego obsługi. W ten sposób pojawiła się m.in. pierwsza niewielka grupa przewodników po podziemiach bocheńskiej saliny⁵⁵.

⁵⁵ ANK O/Bochnia, *Urząd Miejski w Bochni*, sygn. 30/248/1041,1042; „Kronika Bocheńska”, R.1: 1992, nr 3, s. 1,10, tamże, nr 4, s. 9; tamże, nr 6, s. 2; tamże; nr 9, s. 2,8; tamże,

Fot. 16. Grupa turystów oczekujących na zjazd do kopalni przed wejściem do biura obsługi turystycznej zlokalizowanym przy szybie Campi (fot. P. Wszolek)

PODSUMOWANIE

Rok 1995 stał się w dziejach bocheńskiej kopalni soli datą symboliczną. Z chwilą powołania, z dniem 1 października 1995 r., do życia spółki *Uzdrowisko Kopalnia Soli Bochnia*, zostały stworzone w końcu właściwe warunki prawno-organizacyjne do powstania i stałego rozwoju oferty turystyczno-sanatoryjnej, wykorzystującej naturalne walory zabytkowej kopalni⁵⁶. Z tą chwilą udało się zrealizować w końcu, po kilkudziesięciu latach przerwy, dawny, niezrealizowany projekt

nr 10, s. 8; tamże, nr 11, s. 15; tamże, R.II: 1993, nr 2, s. 15; tamże, nr 6, s. 3; tamże, nr 7, s. 1,2,6,10; tamże, nr 8, s. 2,3,6; tamże, nr 11, s. 2; tamże, nr 12; s. 2,14; tamże, R. III: 1994, nr 2, s. 2; nr 4, s. 2-3; tamże, nr 5, s. 6; tamże, nr 7-8, s. 6-7; tamże, nr 9, s. 3,5; tamże, nr 12, s. 11; R.IV: 1995, nr 1-2, s. 6-7; tamże, nr 4, s. 3,7; tamże, nr 5, s. 3,12; tamże, nr 6, s. 3,12,18; tamże, nr 7-8, s. 3,22; tamże, nr 9, s. 2,3,5; tamże, nr 11, s. 2-3,21; „Wiadomości Bocheńskie”, R.VI: 1994, nr 3, s. 22-24; tamże, R.VII: 1995, nr 4, s. 30-32; „Ziemia Bocheńska”, R. I: 1991, nr 2, s. 4-5; tamże, R.III: 1995, nr 1, s. 2; tamże, nr 5, s. 3, 26; tamże, nr 6, s. 3; tamże, nr 7-8, s. 8; tamże, nr 10, s. 6; J. Flaszka: *Bochnia...*, s. 174-178, 230-237; T. Florczyk: *Innowacyjny produkt...*, s.115-116; T. Wojciechowski: *Kopalnia...*, s. 52, 89, 104-105.

⁵⁶ J. Flaszka: *Bochnia...*, s. 26-27; T. Florczyk: *Innowacyjny produkt...*, s. 115-116; T. Wojciechowski: *Kopalnia...*, s. 52; „Kronika Bocheńska”, R.IV: 1995, nr 11, s. 2; „Wiadomości Bocheńskie”, R.VII: 1995, nr 4, s. 30-32; „Ziemia Bocheńska”, R.V: 1995, nr 10, s. 6.

budowy w Bochni przy miejscowej kopalni ośrodka turystyczno-sanatoryjnego. Mocnym fundamentem dla jego powstania i rozwoju stała się wielowiekowa, sięgająca już średniowiecza, tradycja wizyt w miejscowej salinie, pierwotnie służbowych, a z czasem prywatnych. W taki sposób pojawiła się i rozwijała przez wieki swoista moda czy też obowiązek poznania bocheńskiej żupy. Kopalni, stanowiącej wraz z siostrzaną saliną wielicką bardzo ważny element, tak krajowego jak i światowego dziedzictwa kulturowego, wpisującego się wciąż na nowo w wielowiekową historię Królewsko-Górniczego Miasta Bochni.

Na zakończenie warto dodać, iż bocheńska żupa została uznana rozporządzeniem Prezydenta RP za „Pomnik Historii” w 2000 r., a 23 czerwca 2013 r. podjęto decyzję o wpisaniu bocheńskiej kopalni soli na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła :

a) maszynopisy i rękopisy archiwalne

Archiwum Narodowe w Krakowie – Oddział w Bochni

Zespoły :

Akta Miasta Bochni (sygn. 30/1/0)

Miejska Rada Narodowa w Bochni (sygn. 30/247/0)

Państwowe Gimnazjum i Liceum im. króla Kazimierza Wielkiego w Bochni (sygn. 30/39/0)

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Bochni (30/53/0)

Prywatne Seminarium Nauczycielskie im. Klementyny Tańskiej Hoffmanowej w Bochni (sygn. 30/160/0)

Urząd Miejski w Bochni (sygn. 30/248/0)

Żupa Solna w Bochni (sygn. 30/35/0)

Archiwum Kopalni Soli Bochnia : sygn. 5/8 , 23/1 , 11/1.

b) źródła drukowane

Brevis et accurata regiminis ac status Zupparum Vieliciensium et Bochnensium sub annum Christi 1518 descriptio, wstęp Józef Piotrowicz, opracowanie Waclaw Wałęcki, Collumbinum, Kraków 2000

Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej Św. Wacława, wyd. i przypisami objaśnił Franciszek Piekosiński, cz. 2, nakł. Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków 1883.

Kodeks Dyplomatyczny Klasztoru Tynieckiego, wyd. Wojciech Kętrzyński i Stanisław Smolka, cz. 1, nakł. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów 1875.

Kodeks Dyplomatyczny Małopolski, wyd. i przypisami objaśnił Franciszek Piekosiński, T. 1-3, nakł. Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków 1876–1887.

Metriculum Regni Poloniae Scriptores, wyd. Teodor Wierzbowski, T. 1,4; Oficyna Wydawnicza C. Kowalewskiego, Warszawa 1905, 1910.

Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski, wyd. August Bielowski, T. II, nakładem własnym, Lwów 1872.

Opis Żup Krakowskich z roku 1518, wyd. Anna Keckowa, Adam Wolff, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. IX, 1961, nr 3, zeszyt dodatkowy.

Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, wyd. Antoni Helcel, T. I, nakł. Księgarni G. Sennewalda, Warszawa 1856.

Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane, T.1, wyd. Ohryzko Jozafat, Petersburg 1859.

c) akty prawne

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, nr 83, 2000, poz. 938;

d) czasopisma

„Biblioteka Warszawska” z lat 1841 - 1859

„Kronika Bocheńska” z lat 1992 - 2013

„Wiadomości Bocheńskie” z lat 1989 - 2013

„Ziemia Bocheńska” z lat 1991 - 2013

2. *Opracowania* :

U. Augustyniak: *Historia Polski 1572 - 1795*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

Bochnia naszych dziadków i pradziadków w latach 1900-1945, wyd. Archiwum Państwowe w Krakowie, Bochnia-Kraków 2008.

S. Bradetzky: *Wrażenia z podróży po Galicji*, „Wiadomości Bocheńskie”, R. XXVI, 2015, nr 2.

Cz. Brzoza, A. L. Sowa: *Historia Polski 1918 - 1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

F. Bujak: *Galicja. Leśnictwo, górnictwo, przemysł*, T. II, nakł. Księgarni H. Altenberga oraz E. Wende i Spółka, Lwów-Warszawa 1910.

J. Charkot, W. Jaworski: *Charakterystyka zabytkowych wyrobisk kopalni soli w Bochni*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej cyt. SMDŻ), T. XVII, 1992.

J. Charkot: *Mapy górnicze kopalni bocheńskiej*, SMDŻ, T. XV, 1990.

J. Chrobaczyński, J. Gołębiwski: *Eksploatacja ekonomiczna i położenie materialne ludności powiatu bocheńskiego w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, z. 59, Prace Historyczne, nr 8, Kraków 1977.

J. Chrobaczyński, J. Gołębiwski: *Polityka okupanta wobec ludności*, (w:) *Bochnia. Dzieje Miasta i Regionu*, pod. red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.

A. Chwalba: *Historia Polski 1795 - 1918*, wyd. II, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

A. Chwalba: *Historia powszechna. Wiek XIX*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

S. Czarniecki: *Bochnia i Bochnianie w dziejach polskiej geologii*, „Rocznik Bocheński”, T. V, 2001.

S. Czarniecki: *Łabęcki Hieronim Hilary*, (w:) „Polski Słownik Biograficzny” (dalej cyt. PSB), T. XVIII, 1973.

M. Czeppe, Z. Wójcik: *Staszic Stanisław Wawrzyniec*, (w:) PSB, T. XLII, 2003 - 2004.

P. Daszkiewicz, R. Tarkowski: *Zasoby mineralne i kopalnie Galicji w opisie Marcela de Serres z początków XIX wieku*, „Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej”, Nr 117, Studia i Materiały, Nr 32, 2006.

J. Dobosz: *Cystersi małopolscy, ich miejsce w gospodarce i kulturze Polski w XIII wieku*, „Rocznik Bocheński”, T. V, 2001.

- Dwie najstarsze relacje łacińskie o żupach krakowskich z XVI w.*, tłum. Anna Sma-
roń, SMDŻ, T. XI, 1982.
- K. Dziwik: *Katalog dokumentów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1979.
- K. Dziwik: *Katalog rękopisów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1988.
- K. Dziwik: *Saliny Krakowskie w latach 1772-1918*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*,
wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.
- K. Dziwik: *Zagadnienie nierentownych salin i koncentracji produkcji soli w Polsce
międzywojennej*, SMDŻ, T. XI, 1982.
- K. Dziwik: *Żupy krakowskie w czasie II Rzeczypospolitej*, (w:) *Dzieje Żup Krakow-
skich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.
- S. Fischer: *Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, „Państwowa Rada Górnictwa. Materiały
z prac Rady”, z. 36, seria E (3) Historyczna, Warszawa 1962.
- S. Fischer: *Losy kazimierzowskiej fundacji* (w:) „Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego
Gimnazjum w Bochni za rok szkolny 1926/1927”, Drukarnia „Secesja”, Bochnia 1927.
- J. Flasza: *Bochnia. Przewodnik po mieście*, nakł. Miejskiego Domu Kultury
w Bochni, Bochnia 2015.
- J. Flasza: *Pierwsi Bocheńscy Krajoznawcy*, „Biblioteka Czwartkowych Spotkań Mu-
zealnych”, T. XIII, Bochnia 2007.
- J. Flasza: *Powiat Bocheński. Miejsca, Ludzie, Zdarzenia*, nakł. Starostwa Powiato-
wego w Bochni, Bochnia 2010.
- J. Flasza: *Rynek bocheński. Szkice o dziejach i zabytkach*, „Biblioteka Czwartkowych
Spotkań Muzealnych”, T. V, Bochnia 1989.
- J. Flasza: *Stanisław Fischer - odkrywca i miłośnik ziemi bocheńskiej*, nakł. Starostwa
Powiatowego w Bochni, Bochnia 2009.
- T. Florczyk: *Innowacyjny produkt turystyczny szansą na rozwój na przykładzie
Uzdrowiska Kopalnia Soli Bochnia*, (w:) *II Konferencja Muzeów Górniczych i Skan-
senów Podziemnych w Polsce* (materiały), pod red. A. Jodłowskiego, Muzeum Żup
Krakowskich, Wieliczka 2012.
- M. Gawęda: *Bochnia i Wiśnicz w czasie Potopu*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”,
T. 10, 2004.
- S. Gawęda: *Wiadomości o żupach krakowskich w „Rocznikach” i „Księżde Uposaż-
zeń” Jana Długosza*, SMDŻ, T. IX, 1980.
- R. Grodecki: *Ordynacja Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych z 1368 r.*,
SMDŻ, T. III, 1974.
- S. Grodziski, A. Partyka: *Bochnia i bocheńskie w latach 1772 – 1848*, (w:) *Boch-
nia. Dzieje Miasta i Regionu*, pod. red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literac-
kie, Kraków 1980.
- J. Hampel, J. Zawistowski: *Stosunki gospodarcze i społeczne w latach 1919-1939*,
(w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo
Literackie, Kraków 1980.
- A. Hirschberg: *O życiu i pismach Justa Ludwika Decjusza (1485-1545)*, „Przewod-
nik Naukowy i Literacki” [dodatek do „Gazety Lwowskiej”], Lwów 1874.

Historyczny Opis Miasta Krakowa i jego okolic, oprac. A. Grabowski, nakładem i drukiem J. Mateckiego, Kraków 1822.

A. Jodłowski: *Technika produkcji soli na terenie Europy w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, SMDŻ, T.V, 1976.

A. Jodłowski: *Archeologia o początkach warzelnictwa i górnictwa solnego na terenie Bochni*, „Rocznik Bocheński”, T.V, 2001.

A. Jodłowski: *Ogólna charakterystyka stanu badań, źródeł i opracowań*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.

A. Jodłowski: *Początki eksploatacji soli na terenie żup krakowskich do połowy XIII wieku*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.

A. Jodłowski, S. Skowronek: *Pradzieje Bochni i Regionu*, (w:) *Bochnia. Dzieje Miasta i Regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.

T. Jurek, E. Kizik: *Historia Polski do 1572 r.*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.

R. Kaczmarek: *Historia Polski 1914-1989*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

D. Kałwa: *Polska doby rozbiorów i międzywojenna* (w:) *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, pod red. A. Chwalby, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

A. Kastory: *Przemiany gospodarcze i społeczne w latach 1949-1972*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.

A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI – XVII wieku*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.

A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI – XVIII wieku (do 1772)*, wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVIII w. (do 1772)*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.

J. Kęsek: *Z dziejów fotografii bocheńskiej*, „Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych”, T. VII, Bochnia 1998.

F. Kiryk: *Bochnia do połowy XVII wieku*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.

F. Kiryk: *Wokół lokacji miasta Bochni na tle urbanizacji Małopolski w XIII w.*, (w:) *Miasta. Ludzie. Instytucje. Znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana prof. Bożenie Wyrozumskiej z okazji 75 rocznicy urodzin*, pod red. Z. Piecha, wyd. Societas Vistulana, Kraków 2008.

S. Kreutz: *Alojzy Alth*, (w:) *PSB*, T. I, 1935.

H. Łabęcki: *Górnictwo w Polsce. Opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, T. I-II, nakładem i drukiem J. Kaczanowskiego, Warszawa 1841, 1856.

H. Łabęcki: *Początki nauki kopalnictwa*, nakładem Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, Warszawa 1843.

- H. Łabęcki: *Słownik Górniczy*, nakładem i drukiem K. Kowalewskiego, Warszawa 1868.
- J. Mager: *Żupy krakowskie i saliny alpejskie w świetle dawnych opracowań naukowych i sprawozdań z podróży. Studium nad źródłami saskimi i pruskimi*, SMDŻ, T. XIX, 1996.
- M. Markiewicz: *Historia Polski 1492-1795*, wyd. II, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.
- M. Marynowski, L. Rzepka: *Inwentarz akt salinarnych Wieliczki i Bochni z lat 1772-1918*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 2004.
- K. Maślankiewicz: *Z dziejów górnictwa solnego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 1965.
- S. Mateszew: *Osadnictwo i stosunki własnościowe do końca XV w.*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.
- T. Migdas: *Specyfika atrakcji turystycznych kopalni bocheńskiej*, (w:) *I Konferencja Muzeów Górniczych i Skansenów Podziemnych w Polsce* (materiały), pod red. Antoniego Jodłowskiego, Wieliczka 2010.
- Muzeum w Bochni. Przewodnik po zbiorach i ekspozycjach*, praca zbiorowa pod red. Jana Flaszcy, Bochnia 2001.
- U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, SMDŻ, t.XXX, 2015.
- M. Orłowski: *Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, wyd. „Książnica Polska”, Lwów 1919.
- I. Pajdak: *Katalog mikrofilmów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, Wieliczka 1987.
- I. Pajdak: *Zamek Żupny w Bochni (Zarys dziejów)*, SMDŻ, T. VIII, 1979.
- F. Piestrak: *Saliny w Galicji i na Bukowinie*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy”, T.VII, 1910.
- F. Piestrak: *Szyby kopalni soli w Bochni*, „Czasopismo Techniczne”, R. 20, 1902.
- J. Piotrowicz: *Bochnia i jej pierwsi mieszkańcy w świetle przywileju lokacyjnego z 1253 r.*, „Rocznik Bocheński”, T. I, 1993.
- J. Piotrowicz: *Górnictwo solne w Małopolsce w czasach księżnej Kingi, jego legendarne i historyczne początki*, SMDŻ, T. XVIII, 1994.
- J. Piotrowicz: *Początki kopalni soli w Bochni*, „Wiadomości Bocheńskie”, R.XVI : 2009/2010, nr 4.
- J. Piotrowicz: *Żupa bocheńska w okresie staropolskim*, „Wiadomości Bocheńskie”, R.XXV: 2014, nr 2.
- J. Piotrowicz: *Żupa Solna* (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.
- J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.
- J. Poborski: *Złoże solne Bochni na tle geologicznym okolicy*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Geologicznego”, T. 78, 1952.
- W. Pocięcha: *Decjusz Jost*, (w:) PSB, T. V, 1939-1946.

- K. Polek: *Przemiany polityczne i gospodarcze w krajach Europy Środkowej w XIII stuleciu*, „Rocznik Bocheński”, T. V, 2001.
- Romantyczne wędrówki po Galicji, wyb., oprac. i przedm. A. Zieliński, wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987.
- L. Rzepka: *Bocheński szpital górniczy (1357-1792)*, SMDŻ, T. XIV, 1985.
- S. Schnur-Peplowski: *Cudzoziemcy w Galicji (1787 – 1841)*, nakładem i drukiem Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1898.
- F. Siarczyński: *Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Królestwa Galicji*, T. II, rkps z 1828 r., (Zakład Narodowy im. Ossolińskich: sygn. 1828/III). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, T. I, Warszawa 1880.
- A. Smaróń: *Żupy krakowskie w poezji polsko-łacińskiej od XV – XVII w.*, SMDŻ, T. XII, 1983.
- I. Sobas: *Kopalnia Soli*, (w:) *Bochnia w latach 1979-1989. Szkice do portretu miasta*, wyd. Stowarzyszenie Europa Lingua, Bochnia 2010.
- S. Staszic: *O solach i łączących się z nimi w całym ciągu Karpatów pewnych ciałach, a szczególnie o solach warzonkach w Polsce*, „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, T. X, Warszawa 1817.
- S. Staszic: *O Ziemiородztwie Karpatów i innych gór i równin Polski*, nakładem i drukiem Drukarni Rządowej, Warszawa 1816.
- Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych*, wyd. J. Krzyżanowski, „Rocznik Krakowski”, T. 25, 1934.
- H. Stupnicki: *Geograficzno - Historyczny Opis Królestwa Galicji i Lodomerii*, nakładem i drukiem K. Pillera, Lwów 1864.
- W. Szajnocha: *Plody kopalne Galicji*, cz. 2, nakładem autora i drukiem W. Łozińskiego, Lwów 1894.
- S. Szczur: *Historia Polski. Średniowiecze*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.
- D. Śladecki: *Kaplica bł. Kingi w bocheńskiej kopalni soli*, SMDŻ, T.XV, 1989.
- D. Śladecki: *Podziemne miejsca kultu w zwyczajach bocheńskich górników*, „Rocznik Bocheński”, T.V, 2001.
- A. Truś-Bakalarz: *Od Hanusza do Kasprzyka. Bocheńskie pracownie malarskie*, „Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych”, T. XI, Bochnia 2006.
- S. Warcholik: *Kopalnia Soli Bochnia. Monografia turystyczna*, „Popularna Biblioteka Krajoznawcza”, Spółdzielcza Oficyna Wydawnictwa „Kraj”, Warszawa 1952.
- J. Wiewiórka: *Warunki geologiczne eksploatacji soli w żupach krakowskich*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.
- Z. Wojas: *Bocheńskie od połowy XVII w. do schyłku epoki staropolskiej*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.
- T. Wojciechowski: *Jubileusz Stulecia Orkiestry Salinarnej Bocheńskiej 1880-1980 (rys historyczny)*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1980.
- T. Wojciechowski: *Kopalnia Soli w Bochni*, Profit-Media, Bochnia 2005.

- T. Wojciechowski: *Kościelne Dzieje Bochni 1772-1985*, Brzeska Oficyna Wydawnicza, Bochnia 2013
- T. Wojciechowski: *Kościelne Dzieje Bochni w czasach staropolskich*, Mała Poligrafia Redemptorystów, Tuchów 2003.
- T. Wojciechowski: *Przewodnik po Bochni*, wyd. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Bochnia 1979.
- T. Wojciechowski: *Żupa solna a rozwój miasta*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement*, pod red. F. Kiryka, wyd. Urząd Miejski w Bochni, Kraków 1986.
- J. Wyrozumski: *Sól krakowska w życiu gospodarczym dawnej Polski*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich*, wyd. Muzeum Żup Krakowskich, Wieliczka 1988.
- J. Zdrada: *Historia Polski 1795-1914*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- J. Zdrada: *W latach I wojny światowej*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.
- H. Żaliński, M. Ptak: *Ruchy społeczne i polityczne*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.